

**M.P. ESHOV,
L.F. AMIROV,
M.T. ASQAROVA**

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

M.P. ESHOV, L.F. AMIROV, M.T. ASQAROVA

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

(Kredit-modul bo'yicha)

DARSLIK

TOSHKENT – 2022

UO*K: 330(075.8)
KBK 65.012.2ya7
E 82

M.P. Eshov, L.F. Amirov, M.T. Asqarova. **Dinamik makroiqtisodiyot. (Darslik).** – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022 – 184 b.

ISBN 978-9943-8819-7-6

Ushbu darslikda uy xo'jaliklari, firmalar va hukumat kabi iqtisodiy agentlar tomonidan vaqtlararo optimallashtirishga asoslangan dinamik umumiy muvozanat modellari ketma-ketligidan foydalangan holda zamonaviy makroiqtisodiyotning ilg'or muolajasi aks ettirilgan. Darslikda, shuningdek, dinamik modellar kontekstida pul-kredit va fiskal siyosatning roli tahlil qilingan. Makroiqtisodiyot evolutsiyasining qisqacha tadqiqi taqdim etilgan bo'lib, shuningdek, uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va jami tebranishlar haqidagi asosiy faktlar keltirilgan. Dinamik umumiy muvozanat modellaridan foydalanishga asoslangan davrlararo yondashuv hozirgi vaqtda makroiqtisodiyotda dominant yondashuv hisoblanib, zamonaviy vaqtlararo yondashuvning potensialini, shu bilan bir qatorda, ba'zi cheklavlarini ham ta'kidlaydi.

В этом учебнике представлена расширенная трактовка современной макроэкономики с использованием последовательности моделей динамического общего равновесия, основанных на межвременной оптимизации экономических агентов, таких как домохозяйства, фирмы и правительства. В учебнике также анализируется роль денежно-кредитной и фискальной политики в контексте динамических моделей. Представлен краткий обзор эволюции макроэкономики, а также основные факты о долгосрочном экономическом росте и совокупных колебаниях. Межпериодный подход, основанный на использовании моделей динамического общего равновесия, в настоящее время является доминирующим подходом в макроэкономике, что подчеркивает потенциал современного межвременного подхода, а также некоторые его ограничения.

This textbook presents an extended treatment of modern macroeconomics using a sequence of dynamic general equilibrium models based on the intertemporal optimization of economic agents such as households, firms, and governments. The textbook also analyzes the role of monetary and fiscal policy in the context of dynamic models. A brief overview of the evolution of macroeconomics is presented, as well as key facts about long-term economic growth and aggregate fluctuations. The inter-period approach, based on the use of dynamic general equilibrium models, is currently the dominant approach in macroeconomics, which highlights the potential of the modern inter-temporal approach, as well as some of its limitations.

UO*K: 330(075.8)
KBK 65.012.2ya7

Taqrizchilar:

N.G.Mo'minov – O'zMU "Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrası mudiri, i.f.n., professor;
I.O.Yakubov – TDIU "Makroiqtisodiy tahlil va prognozlashtirish" kafedrası dotsenti, i.f.n.

Mazkur darslik Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektorining 2022 yil 24 oktabrdagi 328 -sonli buyrug'iga asosan nashr qilindi

ISBN 978-9943-8819-7-6

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022.

KIRISH

Zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli ham makroiqtisodiy jarayonlarning kechish qonuniyatlarini, makroiqtisodiy muammolarni, makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda ularni yechish yo'llarini turli modellar vositasida mantiqiy izchillikka amal qilgan holda o'rganish dolzarb vazifadir.

Davlat iqtisodiy siyosatining nazariy asoslari sifatida tan olinadigan fanlar qatorida "Makroiqtisodiyot" fani alohida o'rin tutadi. "Dinamik-makroiqtisodiyot" fani esa davlat iqtisodiy siyosatining ilmiy asoslanganligi va uning amaliy tomonlarini tadqiq etadi.

"Dinamik makroiqtisodiyot" fani bo'yicha taqdim etilayotgan ushbu darslik deyarli to'laligicha dinamik makroiqtisodiyot va dinamik umumiy muvozanat modellariga asoslangan. Bunday modellar zamonaviy makroiqtisodiyotning asosini tashkil qiladi. Biz iqtisodiy o'sish va jami tebranishlarning asosiy nazariyalarini uy xo'jaliklari, firmalar va hukumat kabi iqtisodiy agentlar tomonidan vaqtlararo optimallashtirishga asoslangan bunday modellar ketma-ketligi orqali taqdim etamiz. Ushbu modellarning ba'zi prekursorlari ham muhokama qilinadi.

Ushbu kitob uy xo'jaliklari, firmalar va davlat kabi iqtisodiy agentlar tomonidan vaqtlararo optimallashtirishga asoslangan dinamik umumiy muvozanat modellari ketma-ketligidan foydalangan holda zamonaviy makroiqtisodiyotning natijasidir. Shuningdek, bunday dinamik modellar kontekstida pul-kredit va fiskal siyosatning roli tahlil qilinadi. Dinamik umumiy muvozanat modellaridan foydalanishga asoslangan davrlararo yondashuv hozirgi vaqtda makroiqtisodiyotda dominant yondashuv hisoblanadi.

Modellar uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy makroiqtisodiy hodisalarini, yalpi tebranishlarni, inflatsiya va ishsizlikni, pul-kredit va

fiskal siyosatning rolini tushunish uchun vositalar sifatida ko'rib chiqiladi. Shunday qilib, ushbu kitob ularning imkoniyatlarini ham, cheklovlarini ham ifodalab beradi.

Shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, zamonaviy makroiqtisodiyot umume'tirof etilgan barcha hodisalarni qamrab oluvchi yagona, modelga asoslanmagan. Shu sababli, ushbu kitobda ko'plab modellar ko'rib chiqiladi, ularning har biri muayyan savollarni o'rganish va muayyan muammolarni hal qilish uchun mos keladi. Biroq, biz taqdim etayotgan modellarda ba'zi birlashtiruvchi tamoyillar mavjud. Taxminlarga ko'ra, iqtisodiy agentlar o'z qarorlarini tegishli cheklovlar ostida ma'lum bir aniq belgilangan maqsad funksiyasini vaqtlararo optimallashtirishga asoslaydilar. Shunday qilib, ko'pincha biz mustahkam mikroiktisodiy asoslarga ega dinamik umumiy muvozanat modellariga tayanamiz. Nazariy kelishmovchiliklar mavjud bo'lgan hollarda muqobil yondashuvlar yonma-yon qo'yiladi, ularning ijobiy va salbiy tomonlari tahlil qilinadi, empirik dalillar bilan ularning o'zaro muvofiqligi ham muhokama qilinadi.

I BOB. DINAMIK MAKROIQTISODIYOT FANIGA KIRISH-

1.1. “Dinamik makroiqtisodiyot”ning shakllanish tarixi, predmeti va obyekti

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotning tuzilishi, xulq-atvori va samaradorligi bilan to'liq shug'ullanadi. U ishlab chiqarish va daromad (yalpi ichki mahsulot), ishsizlik darajasi, narx indeksleri va inflatsiya kabi umumiy o'zgaruvchilarga e'tibor qaratadi. U ishlab chiqarish, mehnat, kapital va moliyaviy vositalar uchun iqtisodiyotning umumiy bozorlari o'rtasidagi tuzilma va o'zaro bog'liqlikni va ularning umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini o'rganadi.

Makroiqtisodiyot, asosan, turmush darajasining uzoq muddatli iqtisodiy o'sishini belgilovchi omillarga, iqtisodiy agregatlarning qisqa muddatli tebranishlarining sabablari va oqibatlariga e'tibor qaratadi.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotni to'liqligicha tahlil qiladi. U bizning jamiyatlarimizni qiziqtirgan eng muhim savollarga javob berishga ko'maklashadi. Nima uchun ba'zi mamlakatlar boy, boshqalari esa kambag'al? Turmush darajasining yaxshilanishi va iqtisodiy o'sish jarayoni nima bilan bog'liq? Nima uchun iqtisodiy faoliyatda tanazzul va ko'tarilishlar mavjud? Inflatsiyaning sabablari va oqibatlari qanday? Ishsizlikni belgilovchi omillar nima? Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, iqtisodiy pasayishlarning oldini olish va past inflatsiya va ishsizlikni saqlab qolish uchun davlat siyosatining imkoniyatlari qanday?

Yuqorida keltirib o'tilgan bir qator savollar iqtisodchi olim Adam Smitning 1776-yilda chop etilgan “Xalqlar boyligi” kitobida fan sifatida asos solinishidan oldin ham ijtimoiy mutafakkirlarni qiziqtirgan. Smit mamlakatlar o'rtasidagi boyluk va turmush darajasidagi farqlarning sabablarini tizimli tahlil qilishga intilgan. Bu jarayonda u iqtisodga alohida ilmiy fan sifatida asos soldi. 160 yil o'tgach, 1936 - yilda “Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” nashr etilishi bilan Jon Meynard Keynes makroiqtisodiyotni iqtisodiyotning alohida asosiy sohasi sifatida shakllantirishga yordam berdi.

Makroiqtisodiyotning predmeti shundan beri ikkita asosiy sohaga bo'lingan. Smit va boshqa klassik iqtisodchilarning asosiy e'tibori bo'lgan uzoq muddatli iqtisodiy o'sish tahlili va "Umumiy nazariya" nashr etilishidan oldin va keyin Keynsning, balki boshqa ko'plab iqtisodchilarning asosiy e'tibori bo'lgan yalpi tebranishlar tahlili.

Keynsgacha bo'lgan makroiqtisodiyot

Iqtisodiyotning alohida yirik sohasi sifatida makroiqtisodiyot "Umumiy nazariya" nashr etilishidan oldin mavjud emas edi. Biroq, makroiqtisodiyotni bashorat qilgan kamida uchta muhim nazariy oqim mavjud edi. Ulardan biri Smit, Maltus, Rikardo va Mill kabi klassik iqtisodchilarning asosiy tashvishlaridan biri bo'lgan uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni tahlil qilish edi. Klassik iqtisodchilar iqtisodiy o'sishni mehnat taqsimoti va texnologik taraqqiyot bilan belgilanadigan aholi sonining o'sishi, kapital to'planishi va ishlab chiqarish samaradorligining oshishi bilan izohlashga harakat qildilar.

Ikkinchi nazariya pul-kredit nazariyasi edi. Pul-kredit nazariyasi klassik iqtisod rivojlanishidan oldin ham ancha rivojlangan edi. Xyum (1752) Smitdan oldingi pul tahlili ustida ishlagan olimlarning muhim namoyondasidir. 20 - asrga kelib, pul nazariyasi pulning miqdor nazariyasini, "real" va "nominal" o'zgaruvchilar o'rtasidagi klassik diksotomiyani va biznes siklining bir qator pul siyosati mavzularini tushuntirib o'tgan. Pulning miqdor nazariyasi pul massasining o'sishi, hech bo'lmaganda, narxlarning umumiy darajasining mutanosib o'sishiga olib keladi degan nazariyani tatbiq qildi. Klassik diksotomiya, hech bo'lmaganda, uzoq muddatda "haqiqiy" o'zgaruvchilar faqat pul bo'lmagan omillar bilan belgilanadi, degan g'oyani ham ilgari surdi. Biznes siklining pul nazariyalarini biznes siklini ish haqi va narxlarni bosqichma-bosqich moslashtirish yoki foiz stavkasining uning muvozanat qiymatidan vaqtincha chetga chiqishi bilan o'zaro ta'sir qiluvchi pul omillarining qisqa muddatli real ta'siri bilan bog'ladi.

Uchinchi nazariya turli xil savdo sikllari yoki monetar va real biznes sikllari nazariyalaridan iborat edi. Pul nazariyalaridan tashqari,

jami tebranishlarni ortiqcha investitsiyalar, kam iste'mol, ortiqcha qarzdorlik, "psixologiya", texnologiya yoki o'rim-yig'im va qishloq xo'jaligi sikllari nuqtayi nazaridan tushuntirishga harakat qilgan bir qator muqobil nazariyalar mavjud edi. Bu nazariyalar mohiyatan makroiqtisodiy xususiyatga ega edi.

Ta'kidlash joizki, makroiqtisodiyotning rivojlanishida Xiks (1937) tomonidan ishlab chiqilgan "Umumiy nazariya" ustunlik qildi. Makroiqtisodiyot yuqorida aytib o'tilgan uchta oqimni birlashtirdi va yigirmanchi asrning qolgan qismida portlovchi o'sishni, shuningdek, sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Endi u mikroiktisodiyot bilan bir qatorda iqtisodiyotning ikkita asosiy sohalaridan birini tashkil etadi.

Keyns va klassik makroiqtisodiyot namoyandalari uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni va yalpi iqtisodiy faoliyatning tebranishlarini tushuntirishga intilayotganda, zamonaviy makroiqtisodiyot elementlari paydo bo'la boshladi ta'rifiga ko'ra uni dinamik deb atay boshlashdi. Vaqt elementi har ikki turdagi hodisalarni tushunish va tushuntirish uchun ajralmas hisoblanadi. Agregat tebranishlarni tushuntirishga intilayotganda makroiqtisodiyot ham stoxastik xususiyatga ega, chunki u dinamik iqtisodiy tizimlarning tasodifiy buzilishlarga munosabati nuqtayi nazaridan jami tebranishlarni tushuntiradi.

Agregat tebranishlarga ushbu dinamik stoxastik yondashuv 1930-yillarda Frish (1933) va Slutskiy (1937) tomonidan asos solingan an'anaga amal qiladi. Bu an'ana keyinchalik Tinbergen (1937), Haavelmo (1944), Koulz komissiyasi, Berns va Mitchell (1946) va boshqalar kabi ekonometristlar tomonidan turli yo'nalishlarda qo'llanildi va kengaytirildi. 1930-yillardagi Keynes inqilobidan keyin makroiqtisodiyot dastlab mikroiktisodiy nazariyaga ortiqcha tayanmasdan rivojlandi.

Aksariyat hollarda mikroga asoslangan makroiqtisodiyot klassik makroiqtisodiyot sifatida rad etildi. Keynes makroiqtisodiyotining o'sha paytdagi dominant paradigmasida iste'mol funksiyasi, investitsiya funksiyasi, inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik va boshqalar

kabi asosiy munosabatlarning aksariyati qat'iy mikroiqtsodiy asoslardan olingan emas, balki postulatsiya qilingan. Ajablanarlisi shundaki, bu uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning ikkala modeliga ham, jami tebranishlar modellariga ham tegishli edi.

Masalan, Solou (1956) iqtisodiy o'sish modeli, garchi neoklassik ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan bo'lsa-da, iste'mol joriy daromadning ekzogen ulushi degan taxminga asoslanib, postulatsiyalangan Keynscha iste'mol funksiyasiga ham tayangan. Kass (1965) va Koopmans (1965) Ramsey (1928) uy xo'jaliklarining jamg'armalarning vakili modelini qayta kashf qilishlari va kengaytirishlari va makroiqtisodiy o'sish nazariyasi hamda uy xo'jaliklarini optimallashtirish o'rtasidagi yetishmayotgan aloqani qayta tiklashlari uchun biroz vaqt kerak bo'ldi. Shu bilan birga, Diamond (1965) Samuelson (1958) bir-biriga o'xshash avlodlar modelini kengaytirdi, bu umumiy jamg'armalarning umumiy muvozanat modelini optimallashtirishning boshqa turi edi. Diamond ushbu modeldan iqtisodiy o'sish va davlat qarzining oqibatlarini tahlil qilish uchun foydalangan. Uy xo'jaligining vakillik modeli va bir-biriga o'xshash avlodlar modellari hozirda o'sish nazariyasida keng qo'llaniladi, chunki ularning ikkalasi ham mustahkam mikroiqtsodiy asoslarga ega dinamik umumiy muvozanat modellaridir.

1950 - 1960 yillarda hukmron bo'lgan agregat tebranishlarining Keynscha modellari ham shunga o'xshash nuqsonlardan ko'proq zarar ko'rdi. Bu ekonometrik modellarga ham, Hiksning IS-LM asosiga asoslangan nazariy modellarga ham tegishli (1937). Misol uchun, Samuelsonning (1939) multiplikator-tezlashtiruvchi modeli postulatsiyalangan iste'mol funksiyasiga tayangan, iste'mol o'tmishdagi daromadning chiziqli funksiyasi va investitsiya iste'mol o'zgarishining doimiy ko'paytmasi deb ta'riflangan. Iste'molga bo'lgan chegaraviy moyillik multiplikatori, investitsiya qilishning chegaraviy moyilligi esa tezlatgichni aniqladi. Shunga qaramay, na multiplikator, na tezlatuvchi uy xo'jaliklari va firmalar uchun optimallashtiruvchi mikroiqtsodiy modeldan kelib chiqmagan. Ushbu holat ko'plab iqtisodchilarni jiddiy

tashvishga soldi, ular ko'plab taxmin qilingan makroiqtisodiy munosabatlardan norozi bo'lib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot o'rtasida yaxshiroq aloqalarni ta'minlashga intildi.

1.2. Klassik va Keynes makroiqtisodiyoti

1930-yillardagi Keynes inqilobidan so'ng, makroiqtisodiyot dastlab mikroiqtisodiyot nazariyasiga juda kam tayangan holda rivojlandi. Ko'pincha, Buyuk Depressiya jarohati va Keynesning [1936] klassik iqtisodga qattiq hujumidan so'ng, mustahkam mikroiqtisodiy tamoyillarga asoslangan makroiqtisodiyot klassik makroiqtisodiyot sifatida rad etildi. Keynes makroiqtisodiyotining tobora ustun bo'lib borayotgan paradigmasida, 1950 yil va 1960-yillarda, ko'pgina asosiy agregat munosabatlar (masalan, iste'mol funksiyasi, investitsiya funksiyasi va inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik) aniq tanlovdan nazariy mikroiqtisodiyotdan olingan emas, balki taxmin qilingan, asoslar. Ajablanarlisi shundaki, bu nafaqat agregat tebranishlarining qisqa muddatli Keynes modeliga, balki uzoq muddatli iqtisodiy o'sish modellariga ham tegishli edi.

Iqtisodiy o'sishning dastlabki post-keynslik modellarini (Harrod [1939] va Domar [1946] tomonidan) tavsiflovchi beqarorlik va keskin sharoitlar ko'p jihatdan ularning qoniqarsiz mikroiqtisodiy asoslari, masalan, doimiylik postulatlarini bilan bog'liq edi. Jamg'arma darajasi va tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda kapital va ishchi kuchi o'rtasidagi uzoq muddatli almashtirish imkoniyatlarining yo'qligi.

Neoklassik Solou [1956] va Swan [1956] iqtisodiy o'sish modeli - kapital va mehnat o'rtasidagi o'rinbosarlikni ta'minlaydigan ancha umumiy ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan. Keynscha iste'mol funksiyasiga tayangan. *Umumiy nazariya* iste'mol joriy daromadning ekzogen qismidir.

Kass [1965] va Koopmans [1965] Ramsey [1928] *vakillik uyini* qayta kashf qilishlari va kengaytirishlari uchun biroz vaqt kerak bo'ldi.

Optimal tejash modeli yaratildi va o'sish nazariyasi va uy xo'jaliklarini optimallashtirish o'rtasidagi bog'liqlikni tikladi. Taxminan bir vaqtning o'zida, Diamond [1965] Samuelson [1958] bir - biriga o'xshash modelini kengaytirdi, bu umumiy jamg'armalarning umumiy muvozanat modelini optimallashtirishning boshqa turi edi. Diamond ushbu modeldan iqtisodiy o'sish va davlat qarzining oqibatlarini tahlil qilish uchun foydalangan.

Vakillik uy xo'jaligi modeli ham, bir-biriga o'xshash avlodlar modeli ham aniq mikroiktisodiy asoslarga ega dinamik umumiy muvozanat modellari bo'lib, hozirgi kungacha makroiqtisodiyotda keng qo'llaniladi. 1950 - yil va 1960-yillarda to'liq hukmron bo'lgan agregat tebranishlariga Keynscha yondashuv o'sish nazariyasiga qaraganda ko'proq darajada mikroiktisodiy asoslarning yetishmasligidan aziyat chekmoqda.

Masalan, Xansen [1949] tomonidan moslashtirilgan Xiksning IS-LM asosi [1937] va Samuelson [1939] va Modigliani [1944]) va *ekonometrik modellarga* (masalan, Klein [Klayn [1944]] kabilar kiradi. 1950] va Klein va Goldberger [1955] modellari). Masalan, Hiksning [1937] IS-LM tizimi mohiyatan maxsus *umumiy nazariya* postulatlariga asoslangan daromad va foiz stavkalarini aniqlashning qisqa muddatli statik umumiy muvozanat modelidir. Masalan, ijobiy iste'mol-daromad munosabatlari, salbiy investitsiyalar foiz stavkalari munosabati va likvidlik afzalligi.

Hatto Samuelsonning [1939] multiplikator-tezlashtiruvchi modeli, ehtimol Keyns tamoyillariga asoslangan eng ta'sirli erta dinamik biznes sikli modeli, oddiy postulatsiyalangan iste'mol funksiyasiga tayanadi, iste'mol o'tgan daromadning chiziqli funksiyasi va investitsiyalarning doimiy ko'paytmasidir. O'tmishdagi daromaddan iste'mol qilishning chegaraviy moyilligi *multiplikatorni*, iste'molning o'zgarishidan keyin investitsiya qilishning chegaraviy moyilligi esa *akseleratorni* belgilaydi

. Shunga qaramay, na multiplikator, na tezlatuvchi uy xo'jaliklari va firmalar uchun optimallashtiruvchi mikroiqtsodiy modeldan kelib chiqilmagan.

Xuddi shu narsa, ozgina bo'lsa-da, nominal ish haqining qisqa muddatli qat'iyligi taxminiga bog'liq bo'lgan umumiy qisqa muddatli ta'minot funksiyasi bilan IS-LM tizimi kombinatsiyasi bo'lgan *neoklassik sintezga* nisbatan ham qo'llaniladi.

1.3. Dinamik makroiqtisodiyotning mikroiqtsodiy asoslari

Modigliani va Brumberg (1954) va Fridman (1957) vaqtlararo mulohazalar asosida iste'mol funksiyasi uchun dinamik mikroiqtsodiy asoslarni taqdim etdilar. Demak, iste'molning hayot sikli va doimiy daromad nazariyalari oddiy Keynscha iste'mol funksiyasidan farq qiladi. Jorgensen (1963) firmalar foydasini maksimallashtirishga asoslangan investitsiyalarning moslashuvchan tezlatuvchi modelini joriy qildi. Uning hissasi investitsiyalarning zamonaviy optimallashtiruvchi nazariyalariga olib keldi. Baumol (1952), Tobin (1956), Fridman (1956) va Patinkin (1956) pulga bo'lgan talabni uy xo'jaliklari va firmalarning xatti-harakatlarini optimallashtirishdan kelib chiqqan. Bu agregat tebranishlarining Keynscha modellarining taxmin qilingan asosiy munosabatlari uchun mikroiqtsodiy asoslarni ta'minlashga qaratilgan dastlabki urinishlarning bir qismidir.

Fillips egri chizig'i, ehtimol, eng muhim fenomenol voqealikdir. Bu shunchaki empirik munosabat, Fillips (1958) tomonidan kashf etilgan inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi teskari bog'liqlik edi, uni tushuntirish uchun juda kam asosli nazariya mavjud bo'lgan. Fillips egri chizig'i Keyns ekonometrik modellarida yetishmayotgan yalpi taklif funksiyasi sifatida ishlatilgan va yalpi talabdagi o'zgarishlar qay darajada narxlardagi o'zgarishlarga yoki real ishlab chiqarish va bandlikdagi o'zgarishlarga aylanishini aniqlashga yordam bergan. Samuelson va

Solow (1960) Fillips egri chizig'i bo'ylab inflatsiya va ishsizlikning ijtimoiy jihatdan maqbul kombinatsiyasini tanlash uchun yalpi talab siyosatidan foydalanish mumkinligini tezda taklif qildilar. Biroq, 1960-yillarning oxirlarida, Fillips egri chizig'i empirik noaniqliklarni yuzaga keltirdi. Felps (1967) va Fridman (1968) Fillips egri chizig'ining birinchi rudimentar optimallashtirish modellaridan foydalangan holda inflatsiya kutilmalarining o'zgarishi nuqtayi nazaridan parchalanishni tushuntirdilar.

Fillips egri chizig'i uchun mustahkam dinamik mikroiqtsodiy asoslarni ta'minlashga intilayotgan muhim tadqiqot dasturi deyarli darhol amalga oshirildi. Felps va boshqalar (1970) ushbu dasturni birinchilardan bo'lib boshlaganlar. Lukas (1972) Fillips egri chizig'iga o'sha paytgacha qo'llanilgan moslashuvchan kutishlar gipotezasi o'miga Mutning (1961) ratsional kutish gipotezasini qo'llaganida, oqilona kutish inqilobi sodir bo'ldi. Ko'p o'tmay, Lukas (1977) va Kydland va Preskott (1982) dan keyin agregat tebranishlarining dinamik stoxastik umumiy muvozanat (DSGE) modellari ishlab chiqila boshlandi. Bu modellar dastlab klassik an'anada bo'lgan va hozirda yangi klassik makroiqtisodiyot deb ataladigan narsaga olib keldi. Ko'p o'tmay, nomukammal raqobat va mehnat bozori nomukammalligi sharoitida narxlar va nominal ish haqini bosqichma-bosqich moslashtirishning Keyns an'alarida muqobil dinamik stoxastik umumiy muvozanat modellari ishlab chiqildi. Mankiw va Romer (1991) hozirgi kunda yangi Keyns makroiqtisodiyoti deb ataladigan dastlabki maqolalar to'plamidir. Bugungi kunda ikkala an'ana ham mavjud.

Yangi klassik va yangi Keynscha yondashuvlar bugungi kunda Goodfriend va King [1997] "yangi neoklassik sintez" deb atagan kontekstda birga mavjud. Ushbu sintez DSGE modellariga asoslangan bo'lib, ular Arrow-Debreu modelining optimallik shartlarini qondirishi yoki qondirmasligi mumkin. Ular ko'plab umumiy elementlarga ega, ammo ular umumiy tebranishlar va ularning pul-kredit siyosatiga ta'sirini hisobga olishda muhim farqlar bilan ajralib turadi. Boshqa

rivojlanishda, uzoq tanaffusdan so'ng, o'sish nazariyasi "yangi o'sish nazariyasi" deb ataladigan kontekstda 1980-yillardan beri sezilarli taraqqiyotni namoyish etdi. Bu ish miqyosda ko'paygan daromadning oqibatlarini, inson kapitalini to'plashning rolini va endogen texnik taraqqiyotni o'rganishga qaratilgan. So'nggi adabiyotlarda tug'ilish va texnik taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro ta'sir bolalarning miqdori va sifati o'rtasidagi tanlov sifatida ta'kidlangan. Bu avvalgi nazariyalardan farqli o'laroq, XIX asr boshlarida turg'unlikdan o'sishga o'tishni ham tushuntira oladigan yagona o'sish nazariyasining rivojlanishiga olib keldi. Adabiyotdagi yana bir oqim jismoniy va inson kapitalini to'plash hamda texnik taraqqiyotga olib keladigan tadqiqot va ishlanmalar uchun tegishli rag'batlantirishni ta'minlashda institutlarning rolini ta'kidlaydi. Vaqt elementi har ikki turdagi hodisalarni tushunish va tushuntirish uchun ajralmas hisoblanadi. Agregat tebranishlarni tushuntirishga intilayotganda, zamonaviy makroiqtisodiyot ham *stoxastikdir*: u jami tebranishlarni dinamik iqtisodiy tizimlarning tasodifiy buzilishlarga munosabati nuqtayi nazaridan tushuntiradi. Stoxastik o'sish modellari ham ishlab chiqilgan. Demak, yangi neoklassik sintez ham, yangi o'sish nazariyasi ham dinamik va stoxastik elementlarni birlashtiradi.

Agregat tebranishlariga dinamik stoxastik yondashuv 1930-yillarda Frish [1933] va Slutskiy [1937] kabi matematik iqtisodchilar va statistiklar tomonidan asos solingan anyanaga amal qiladi. Dastlab *umumiy nazariyadan* mustaqil ravishda rivojlangan bu an'ana keyinchalik Tinbergen [1937], Haavelmo [1944] va Koullar komissiyasi va Berns va Mitchell [1946] kabi ekonometristlar tomonidan turli yo'nalishlarda kuzatildi va kengaytirildi. Klajn [1950], Klajn va Goldberger [1955] va boshqalar tomonidan ilk Keynscha makroekonometrik modellarning rivojlanishi bu ananani *umumiy nazariya* doirasida qo'ylladi. Zamonaviy makroiqtisodiyotning umumiy tebranishlarga yondashish va tahlil qilish usuli Lukasning quyidagi muhim kuzatishiga ko'p qarzdordir [1977, 9-10-betlar]:

Texnik jihatdan, har qanday mamlakatda yalpi milliy mahsulotning tendensiyasi bo'yicha harakatlarni juda past tartibli stoxastik buzilgan farq tenglamasi bilan yaxshi tasvirlash mumkin. Bu harakatlar na davrning, na amplitudaning bir xilligini ko'rsatmaydi, ya'ni ular ba'zan tabiiy fanlarda paydo bo'ladigan deterministik to'lqin harakatlariga o'xshamaydi. Kuzatilgan qonuniyatlar turli agregativ vaqt qatorlari orasidagi birgalikda harakatda bo'ladi. Faktlarga ko'ra, seriyalar orasidagi birgalikdagi harakatlarning sifatli xatti-harakatlariga kelsak, biznes sikllari hammasi bir xil degan xulosaga keladi. Nazariy jihatdan moyil iqtisodchilar uchun ushbu xulosa jozibador va qiyin bo'lishi kerak, chunki u muayyan mamlakatlar yoki davrlarga xos siyosiy yoki institutsional xususiyatlarga emas, balki bozor iqtisodiyotini tartibga soluvchi umumiy qonunlarga asoslangan biznes sikllarini yagona tushuntirish imkoniyatini taklif qiladi.

Lukasning Frish [1933], Slutskiy [1937] va Berns va Mitchell [1946] tomonidan qo'yilgan asoslarga asoslangan ushbu kuzatishi zamonaviy makroiqtisodiyotdagi barcha tafakkur maktablarining yondashuvlari va harakatlarini sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

1950-yillardan 1970-yillargacha bo'lgan ananaviy Keyns makroiqtisodiy va makroekonometrik modellari yalpi tebranishlarni va pul-kredit va fiskal siyosatning Lukas mezonlariga ta'sirini batafsil o'rganishda zaif tomonlari bor deb hisoblangan. Ushbu zaif tomonlarning eng muhimi, an'anaviy modellarda qabul qilingan makroiqtisodiy munosabatlar uy xo'jaliklari va firmalar tomonidan vaqtlararo optimallashtirishga asoslangan aniq belgilangan mikroiktisodiy asoslardan aniqlanmaganligi edi. Shuning uchun ularning parametrlarini osongina talqin qilish va ularning barqarorligiga ishonch hosil qilish mumkin emas. Bu asos bo'ldi Lukas ekonometrik siyosatni baholashni tanqid qiladi.

Zamonaviy makroiqtisodiyot hozirda deyarli butunlay deterministik yoki stoxastik bo'lishi mumkin bo'lgan bunday dinamik umumiy muvozanat modellariga asoslanadi. Iqtisodiy o'sishni o'rganish uchun

asosiy modellar vakillik uy xo'jaligi modelining variantlari (Ramsi [1928], Kass [1965] va Koopmans [1965] tufayli) va bir-biriga o'xshash avlodlar modellari (masalan, Diamond [1965] va Blanchard kabilardir. [1985] - Weil [1989] modellari). Bular asosan deterministik dinamik umumiy muvozanat modellaridir, garchi ularga stoxastik elementlar qo'shilishi mumkin. Agregat tebranishlarini o'rganish uchun foydalaniladigan modellar yangi neoklassik sintezning asosini tashkil etish uchun yangi klassik va yangi Keyns DSGE modellari elementlarini birlashtiradi. Tabiiyki, bunday modellar hozirgi kitobning asosini tashkil qiladi. Men iqtisodiy o'sish va jami tebranishlarning asosiy nazariyalarini iqtisodiy agentlar tomonidan vaqtlararo optimallashtirishga asoslangan bunday dinamik modellar ketma-ketligi orqali taqdim etaman. Ko'pincha bu modellar chiziqli yoki log-chiziqli tenglamalar tizimiga aylantiriladi. Biz, shuningdek, endogen sikllar, o'z-o'zini amalga oshiradigan bashoratlar va quyosh dog'lariga olib keladigan chiziqli bo'lmagan bir-biriga mos keladigan avlod modellariga asoslangan agregat tebranishlarga alternativ yondashuvni muhokama qilamiz (Azariadis [1981], Azariadis va Guesnerie [1986], Benhabib va Farmer [199]). To'liqlik uchun men ushbu dinamik umumiy muvozanat modellarining ba'zi muhim prekursorlarini ham muhokama qilaman. Ushbu kitobda taqdim etilgan va tahlil qilingan modellar uzoq muddatli iqtisodiy asosiy makroiqtisodiy hodisalarni tushunish uchun vositalar sifatida ko'rib chiqiladi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosalar

1980-yillarning boshidan boshlab asosiy sanoat iqtisodiyoti mamlakatlarda yuqori inflatsiya muammosi hal qilindi, chunki milliy markaziy banklar pul-kredit siyosatining asosiy e'tiborini past darajadagi ishsizlikdan past inflatsiyaga o'tkazdilar. Inflatsiya va retsessiyalar o'rtasidagi salbiy bog'liqlik Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda ham uzildi, chunki 1970-yillardagi tanazzullar

inflatsiyaning o'sishi bilan tavsiflanadi, natijada stagflatsiya yuzaga keldi.

Ammo ba'zi mamlakatlarda yuqori inflatsiya darajasi saqlanib qolmoqda. Ularning muammolarining asosiy sababi urush paytida Qo'shma Shtatlar va Buyuk Britaniyada inflatsiyaning ko'tarilishiga sabab bo'lgan narsa bilan bir xil. Bu davlat xarajatlarining bir qismini senyoraj orqali moliyalashtirish zaruratidan boshqa narsa emas, chunki moliyalashtirishning boshqa usullari yetarli emas. Shunday qilib, ba'zi mamlakatlarda yuqori va doimiy inflatsiya muammosi (hatto giperinflatsiya muammosi) o'sha mamlakatlarning fiskal tizimlarining nomutanosibligi yoki urushlar, fuqarolar urushlari, inqiloblar yoki ekstremal shakllar tufayli vaqtincha qulashi bilan bog'liq.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Turmush darajasining yaxshilanishi va iqtisodiy o'sish jarayoni nima bilan bog'liq?
2. Nima uchun iqtisodiy faoliyatda tanazzul va ko'tarilishlar mavjud?
3. Inflatsiyaning sabablari va oqibatlari qanday?
4. Ishsizlik va uning tebranishlarini belgilovchi omillar va oqibatlari qanday?
5. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, retsessiyalarga qarshi turish, past inflatsiya va ishsizlikni saqlab qolish uchun hukumat siyosatining imkoniyatlari qanday?

II BOB. VAQTLARARO YONDASHUV

2.1. Modellar, o'zgaruvchilar va funksiyalar

Vaqtlararo yondashuv zamonaviy makroiqtisodiyotda hukmron nazariy yondashuv hisoblanadi. Demak, bu matnning asosiy mavzusi. Kirish sifatida, eng oddiy vaqtlararo makroiqtisodiy modellar kontekstida ushbu yondashuvning asosiy elementlarini ajratib ko'rsatishga arziydi. Bu ushbu bobning asosiy vazifasidir.

Vaqtlararo yondashuv to'liq neoklassik mikroiktisodiyotga asoslangan, chunki u uy xo'jaliklari o'zlarining vaqtlararo foydaliligini maksimal darajada oshiradilar va firmalar tegishli resurs, texnologik, bozor va axborot cheklovlarini hisobga olgan holda o'z foydalarining joriy qiymatini maksimal darajada oshiradilar degan taxminga asoslanadi.

Yondashuv, shuningdek, to'liq raqobatbardosh bozorlarning ishlashi yoki raqobat modeliga nisbatan turli xil buzilishlarga duchor bo'lgan bozorlar orqali *umumiy vaqtlararo muvozanat* konsepsiyasiga asoslanadi. Nisbiy narxlar (masalan, real foiz stavkalari va real ish haqi) va nominal kattaliklar (narxlar darajasi, inflatsiya va nominal foiz stavkalari kabi) bozor tuzilishi hamda narx va narxlar haqidagi taxminlarga bog'liq bo'lgan tegishli umumiy muvozanat tushunchalari orqali aniqlanadi deb taxmin qilinadi.

Shunday qilib, vaqtlararo yoki dinamik, umumiy muvozanat modellari iste'mol, ishlab chiqarish, bandlik va sarmoya kiritishning optimal yo'lini tanlagan uy xo'jaliklari, firmalar va hukumatning resurs, texnologik, bozor va axborot imkoniyatlariga asoslanadi. Bu imkoniyatlar tegishli vaqtlararo budget cheklovlari bilan tavsiflanadi. Pulning roli va o'zaro bog'liq bo'lgan vaqtlararo byudjet cheklovlarini tahlil qilish xususiy va davlat sektorlari pul-kredit va fiskal siyosatning rolini hamda hukumat va davlat idoralarining (masalan, markaziy banklar) makroiqtisodiy natijalarga ta'sir ko'rsatish va yaxshilash

imkoniyatlarini yoritadi.

Vaqtlararo modellarning xususiyatlari qo'llaniladigan muvozanat konsepsiyasiga, taxmin qilingan bozorning tabiatiga va axborot buzilishlariga, narx va ish haqining moslashuvchanligi darajasi to'g'risida qabul qilingan taxminlarga bog'liq.

Ushbu bobda biz raqobatbardosh iqtisodlarga e'tibor qaratamiz, faqat ikkita davr, 1-davr (hozirgi) va 2-davr (kelajak). Ikki davrli raqobat modeli eng oddiy mumkin bo'lgan vaqtlararo umumiy muvozanat modeli bo'lib, uni nisbatan sodda matematik vositalar yordamida tahlil qilish mumkin. Bundan tashqari, bozor buzilishlariga asoslangan ko'plab modellar (masalan, tranzaksiyalar xarajatlari, tashqi ta'sirlar, miqyosdagi daromadlarning ortishi va nomukammal yoki asimmetrik ma'lumotlar) oddiy raqobatdosh vaqtlararo modellar bilan yonma-yon qo'yilganda yaxshi tushunilishi mumkin.

Biz ekzogen kapital va mehnat resurslari bilan bir davrli makroiqtisodiy modelda umumiy raqobat muvozanatini o'rganishdan boshlaymiz. Keyin biz ikki davrli raqobatbardosh makroiqtisodiy modelda vaqtlararo umumiy muvozanatni o'rganamiz, bu esa tejash va investitsiya qilish imkonini beradi. Shuningdek, biz ishchi kuchi taklifidagi vaqtlararo almashtirishni, pul va pul-kredit siyosatining rolini va fiskal siyosatning rolini o'rganish uchun ikki davrli modelni kengaytirishni o'rganamiz.

Ushbu bobning ikki davrli modellari orqali ko'rib chiqilgan ko'plab mavzular ushbu kitobning qolgan qismida iqtisodiy o'sish, jami tebranishlar va pul-kredit va fiskal siyosatning rolini tahlil qilish uchun foydalaniladigan cheksiz ufq modellari kontekstida qayta ko'rib chiqiladi va kengaytiriladi. Shu sababli, ikki davr oralig'idagi modelni tushunish uchun zarur bo'lgan sarmoya yuqori daromadga ega.

Vaqtlararo yondashuvni joriy etishdan oldin, makroiqtisodiyotdagi matematik modellarning mohiyatini qisqacha ko'rib chiqishga arziydi.

Ilmiy modellarni o'rganilayotgan dunyo aspektining xayoliy, soddalashtirilgan ko'rinishlari deb hisoblash mumkin. Ular

o'rganilayotgan real dunyo hodisasi haqidagi soddalashtirilgan taxminlar to'plamiga asoslanadi va ularning tahlili model uchun ham, umid qilamanki, o'rganilayotgan real dunyo fenomeni uchun ham ushbu taxminlarning mantiqiy oqibatlarini chiqarishga yordam beradi. Agar soddalashtiruvchi taxminlar modelning real dunyo hodisasiga nisbatan xossalari uchun muhim bo'lmasa, u holda modelning bashoratlari va xossalari real dunyoga o'tadi.

Shunday qilib, makroiqtisodiy modellar iqtisodiyotning soddalashtirilgan ko'rinishi bo'lib, ularning asosiy xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Modelning matematik bo'lishi uchun hech qanday sabab yo'q bo'lsa-da, matematik modellar bizning haqiqiy iqtisodlar haqidagi fikrimizdagi ichki izchillikni ta'minlaydi. Shuningdek, ular bizga matematik bo'lmagan modellarga qaraganda ancha murakkablik darajasini ko'rib chiqishga, shuningdek, turli omillarning miqdoriy ahamiyatini baholashga imkon beradi. Aynan shu sabablarga ko'ra makroiqtisodiy modellar matematik shaklda ifodalanadi.

Matematik makroiqtisodiy modellar o'zgaruvchilar, funksiyalar va parametrlardan iborat. Ular uy xo'jaliklari, firmalar, hukumat va davlat idoralari (masalan, markaziy banklar) kabi iqtisodiy agentlarning xatti-harakatlari va o'zaro ta'siri natijalarini tavsiflash uchun mo'ljallangan.

Iqtisodiy agentlarning xulq-atvor qoidalari to'g'ridan - to'g'ri yoki ushbu agentlar duch keladigan imtiyozlar va cheklovlar to'g'risida farazlar qilish va mikroiktisodiyot asoslanadigan oqilona tanlovning asosiy postulatlaridan foydalanish orqali olinishi mumkin. Matematik optimallashtirish usullari tegishli cheklovlar ostida ularning maqsad funksiyalarini maksimal darajada oshiradigan agentlarning xatti-harakatlarini modellashtirishga imkon beradi. Shunday qilib, uy xo'jaliklari tegishli budjet va bozor cheklovlari ostida o'zlarining foydali funksiyalarini maksimal darajada oshiradigan qoidalarga rioya qilishlari kerak, firmalar esa tegishli texnologik va bozor cheklovlari ostida tegishli ravishda belgilangan foyda funktsiyasini maksimal

darajada oshiradigan qoidalarga amal qiladilar. Xuddi shunday mulohazalar davlat va davlat idoralariga ham tegishli.

Matematik iqtisodiy modellar odatda ko'rib chiqilayotgan iqtisodiyot strukturasini va iqtisodiy agentlarning xatti-harakatlarini tavsiflash uchun mo'ljallangan tenglamalar tizimi shaklida bo'ladi.

Matematik modellarning yana bir muhim elementi odatda doimiy qabul qilingan va ekzogen tarzda berilgan parametrlar to'plamidir. Parametrlar iqtisodiy agentlarning maqsad funksiyalari va cheklovlari bilan bog'liq bo'lib, ular oxir-oqibat modeldagi endogen va ekzogen o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi. Matematik modellardagi tenglamalar matematik funksiyalar shaklini oladi, ular ma'lum bir o'zgaruvchining modeldagi boshqa o'zgaruvchilarga munosabatini tavsiflaydi. Funksiyalar chiziqli yoki chiziqli bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Funksiyalarning o'zgaruvchilari va parametrlari odatda haqiqiy sonlar bilan belgilanadi. Haqiqiy raqamlarni cheksiz uzun chiziqdagi nuqtalar deb hisoblash mumkin, bu yerda butun sonlarga mos keladigan nuqtalar teng masofada joylashgan "son chizig'i" yoki "haqiqiy chiziq" deb ataladi. Har qanday haqiqiy son 8.632 kabi cheksiz o'nli ko'rinish bilan aniqlanishi mumkin. Haqiqiy chiziqni murakkab tekislikning bir qismi deb hisoblash mumkin va kompleks sonlar haqiqiy sonlarni o'z ichiga oladi.

2.2. Bir davrli raqobat modelidagi umumiy muvozanat

Vaqtlararo yondashuvni va uning vaqtlararo bo'lmagan yondashuvlardan farqlarini yaxshiroq tushunish uchun biz birinchi navbatda jamg'arma va investitsiyalarsiz bir davrdagi raqobatbardosh makroiqtisodiy modelni tahlil qilamiz.

Ushbu modelda biz bir xil kapital va mehnat resurslari va bir xil imtiyozlarga ega bo'lgan bir xil uy xo'jaliklarining davomiyligi mavjud deb taxmin qilamiz. Uy xo'jaliklari faqat bir (joriy) davr uchun

yashaydi. Shunday qilib, biz bir davr ufqiga ega bo'lgan vakillik uy xo'jaligining xatti-harakatlarini tahlil qilishimiz mumkin. Biz ushbu bob davomida vakillik uy xo'jaligi tushunchasini saqlab qolamiz. Shuningdek, biz bir xil kontinuumni qabul qilamiz, uy xo'jaliklaridan kapital va ishchi kuchi yollangan va bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan raqobatbardosh firmalar. Barcha firmalar bir xil bo'lganligi va raqobatbardosh bozorlarda bir xil omil va ishlab chiqarish narxlarida savdo qilganligi sababli, biz ulardan faqat bittasi - vakillik firmasining xatti-harakatlarini tahlil qilamiz.

Biz vakillik uy xo'jaligi bir birlik kapital va bir birlik mehnat bilan ta'minlangan deb faraz qilamiz. Uning kapital va ishchi kuchi xususiy firmalarga mos ravishda kapital va raqobatbardosh real ish haqi w ning raqobatbardosh ijaraga narxida ijaraga berilishi mumkin. Kapital va mehnatdan raqobatbardosh firmalar tomonidan uy xo'jaligining kapital mablag'lari bilan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan yagona tovar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Uy xo'jaligi o'z kapitali va mehnat mablag'larini ijaraga berishdan tushgan daromadni iste'mol uchun ishlatishi mumkin, shuningdek, davr oxirida o'z kapitalini iste'mol qilishi mumkin.

Ishlab chiqarish funksiyasi va firmalar mahsulotining maksimal foyda keltiruvchi xulq-atvori raqobatbardosh omillar bozori orqali uy xo'jaliklaridan ishlab chiqarish omillarini (kapital va mehnat xizmatlari kabi) ijaraga oladigan raqobatbardosh firmalar tomonidan ishlab chiqariladi. Barcha firmalar bir xil texnologiya va omillar bozorlariga kirish imkoniga ega va ular quyidagi neoklassik ishlab chiqarish funksiyasi orqali bir xil mahsulot ishlab chiqaradilar:

$$y=AF(k,l).$$

A umumiy omil unumdorligini bildiruvchi ekzogen texnologik parametr, F esa uzluksiz, ikki marta differensiallanuvchi, kvazikonkav funksiyadir. Ishlab chiqarish omillari kapital k va mehnat l . Faraz qilamizki, F har bir ishlab chiqarish omili uchun ijobiy, ammo kamayib

borayotgan daromadlar bilan tavsiflanadi, lekin miqyosda doimiy daromad keltiradi.

Biz qilgan taxminlardan ishlab chiqarish funktsiyasining birinchi va ikkinchi hosilalari qanoatlantiradi:

$$F_k = \frac{\partial F}{\partial k} > 0, F_l = \frac{\partial F}{\partial l} > 0,$$

$$F_{kk} = \frac{\partial^2 F}{\partial k^2} < 0, F_{kl} = \frac{\partial^2 F}{\partial k \partial l} > 0,$$

$$F_{ll} = \frac{\partial^2 F}{\partial l^2} < 0, F_{lk} = \frac{\partial^2 F}{\partial l \partial k} > 0.$$

Ikkala ishlab chiqarish omilining marjinal mahsuloti ijobiy, lekin kamayib bormoqda. Bundan tashqari, har bir omilning marjinal mahsuloti boshqa omilning bandligining ijobiy funktsiyasidir.

Mashtabning doimiy rentabelligi shuni anglatadiki, agar barcha ishlab chiqarish omillari biron-bir manfiy bo'lmagan haqiqiy songa ko'paytirilsa, masalan, m-ishlab chiqarish miqyosi ham m ga ko'paytiriladi. Shunday qilib, qanoatlantiradi

$$f(y) = v4F(M, \wedge)$$

har qanday $m > 0$ uchun.

O'lchov bo'yicha doimiy daromadlar farazi tufayli biz ko'paytirishimiz mumkin barcha omillar **1/l ga teng** va ishlab chiqarish funktsiyasi sifatida yozilishi mumkin

$$y = AF(k, \wedge) = Af(k),$$

Bu yerda $y = y/l$ - bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish, va k/l - bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital.

Asl ishlab chiqarish funktsiyasi haqidagi taxminlar tufayli

Bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish funktsiyasi **f** quyidagi xususiyatlarga javob beradi:

$$f(0) = 0, f'(i) = \wedge > 0, f''(i) = < 0.$$

$$dk \quad dk^2$$

Shunday qilib, bir ishchiga to'g'ri keladigan marjinal va o'rtacha kapital mahsuloti ijobiy va pasayib bormoqda.

Firmalar maksimal foyda keltiradi deb faraz qilinadi. Demak, ular maksimallashtirish uchun kapital va mehnatni tanlaydilar.

Shunday qilib, miqyosdagi doimiy daromadlar tufayli uy xo'jaliklarining mehnat va kapital daromadlari umumiy mahsulotga qo'shiladi.

Firmalar raqobatbardosh bozorlarda ishlayotganligi sababli ularning barchasi bir xil omillar narxlariga duch keladilar. Ular bir xil texnologiyadan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lganligi sababli, ularning barchasi bir xil miqdordagi kapital va mehnatni tanlaydi.

Shunday qilib, biz tahlilimizni vakillik firmasi muammosi bilan cheklashimiz mumkin.

Vakil firma tomonidan omillar talablari va mahsulot taklifi bo'yicha aniq yechimlarni olish uchun biz ishlab chiqarish funksiyasi haqida aniq taxminlar qilishimiz kerak.

2.3. Ikki davrli raqobat modelida jamg'arma va sarmoya

Bir davrli modeldagi uy xo'jaliklari muammosi nisbatan oddiy. Kapital va mehnatni to'liq ishlab chiqarishga topshiring, mumkin bo'lgan maksimal daromadni oling va barcha daromadlaringizni, shuningdek, kapital zaxirasi kabi iste'mol qilinishi mumkin bo'lgan mablag'larni iste'mol qiling.

Biz eng oddiy mumkin bo'lgan vaqtlararo umumiy muvozanat modelining taqdimotiga o'tamiz. Bu ikki davrli model bo'lib, birinchi marta vaqtlararo makroiqtisodiyotning kashshoflaridan biri Fisher [1930] tomonidan aniq tahlil qilingan. Ko'rib turganimizdek, ikki davrli modeldagi vakillik uy xo'jaligi bir davrli modelga qaraganda ancha kengroq tanlovga duch keladi.

Ikki davrli modelda uy xo'jaligi vaqtinchalik qarorlar qabul qilishi kerak, ulardan eng muhimi birinchi davrda jamg'arma va investitsiya qaroridir.

Faraz qilaylik, ikki davr, masalan, 1-davr (hozirgi) va 2-davr (kelajak) yashaydigan vakillik uy xo'jaligi. Bir davrli modelda bo'lgani kabi, vakillik uy xo'jaligi ham o'zining boyliklari va afzalliklari bilan tavsiflanadi.

2-davrda uy xo'jaligining asosiy kapitali uning boshlang'ich kapitali va birinchi davrdagi investitsiyalariga teng. U yana o'z kapitalini va mehnat fondini r_2 kapital va raqobatbardosh real ish haqi w_2 bo'yicha raqobatbardosh ijara narxida ijaraga olishga qaror qiladi. 2-davr oxirida vakillik uy xo'jaligi o'zining 2-davridagi daromadini va 1-davrdan boshlab o'tkazilgan kapitalni iste'mol qiladi.

Shunday qilib, uy xo'jaliklarining asosiy qarori, ikki davrning har birida daromadni maksimal darajada oshirish uchun o'zlarining to'liq kapital va mehnat mablag'larini ijaraga berish to'g'risidagi qarordan tashqari, 1-davrda 2-davrga nisbatan qancha iste'mol qilishdir. Ko'rib turganimizdek, bu investitsiyalarning kelajakdagi daromadiga bog'liq. Demak, bir davrli modeldan farqli o'laroq, kapitalning ijara bahosi doimiy fond uchun sof renta hisoblanadi, ikki davrli vaqtlararo modelda ikkinchi davr foiz stavkasi jamg'arma va investitsiyalarni rag'batlantiradi.

Vakillik uy xo'jaligi quyidagi vaqtlararo foydalilik funksiyasini maksimal darajada oshirishi kerak:

$$C_2 = (1 + p)C_1 + w_2 - c_2, \quad (2.30)$$

Budjet cheklavlari ketma-ketligi:

$$\begin{aligned} I + rA' + w_1l_1 - c_1 &= k_1, \\ c_2 &= (1 + r_2)k_2 + w_2l_2. \end{aligned}$$

Bu yerda u - uzluksiz, ikki marta differensiallanuvchi, botiq bo'lgan davr uchun foydali funksiya bo'lib, u davrdagi iste'mol hajmiga bog'liq.

U foydali funksiya bilan bir xil xususiyatlarga ega. Bu yerda $r > 0$ - sof ko'rsatkich vaqtni afzal ko'rish, bu uy xo'jaliklarining sabrsizligining o'lchovidir (ya'ni, uy xo'jaligi kelajakdagi foydadan ko'ra hozirgi kunni qanchalik afzal ko'rishi). Bu ijobiy parametr bo'lgani uchun, boshqa narsalar teng bo'lsa, uy xo'jaligi sabrsiz deb taxmin qilinadi: u kelajakdagi foydadan ko'ra tokni afzal ko'radi. Foydalilik funksiyasi vaqtni ajratish mumkinligi bilan tavsiflanadi, chunki vaqtlararo foydalilik har bir davrdagi foydali xizmatlarning vaznli yig'indisidir. Foydali funksiya quyidagi shartlarga rioya qilgan holda maksimallashtiriladi.

To'g'ridan - to'g'ri ko'rsatish mumkinki, vaqtni afzal ko'rishning sof darajasi r qanchalik yuqori bo'lsa, uy xo'jaligi birinchi davrda iste'mol qiladigan boylik ulushi shunchalik yuqori bo'ladi. Bu mantiqan to'g'ri, chunki uy xo'jaligi qanchalik sabrsiz bo'lsa, foyda va iste'molni oldinga olib chiqishga shunchalik tayyor bo'ladi.

Bundan tashqari, shuni ko'rsatish aniqki, agar iste'molning vaqtlararo o'rni bosish egiluvchanligi birlikdan yuqori bo'lsa (ya'ni, agar $\theta < 1$ bo'lsa), ikkinchi davrdagi real foiz stavkasi r_2 uning boyligi ulushiga salbiy ta'sir qiladi. Buning sababi shundaki, vaqtlararo almashtirish effekti daromad (boylik) effektidan kuchliroqdir.

Demak, yuqori real foiz stavkalari bu holda yuqori jamg'armalarga olib keladi, chunki ular kelajakdagi iste'molning nisbiy narxini pasaytiradi.

Iste'molni vaqtlararo almashtirishning egiluvchanligi birlikdan past bo'lsa (ya'ni, $\theta > 1$ bo'lsa) buning teskarisi bo'ladi. Keyin ikkinchi davr real foiz stavkasi uning boyligining birinchi davrda uy xo'jaligi iste'mol qiladigan qismiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Yuqori real foiz stavkalari jamg'armalarning pasayishiga olib keladi, chunki bu holda vaqtlararo almashtirish effekti daromad effektidan zaifroqdir.

Agar almashtirishning vaqtlararo egiluvchanligi birlikka teng bo'lsa, (ya'ni, logarifmik imtiyozlar), uy xo'jaligi birinchi davrda iste'mol qiladigan boylik ulushi ikkinchi davrdagi real foiz stavkasidan

mustaqil bo'ladi va faqat sof stavkaga bog'liq. U $(1 + r)/(2 + r)$ bilan beriladi. Bunday holda, real foiz stavkalarining vaqtlararo almashtirish effekti daromad effektini to'liq bekor qiladi.

Ushbu ikki davrli modelda real foiz stavkalari va real ish haqi, shuningdek, uy xo'jaliklarining boyligi yo'lini to'liq aniqlash uchun biz firmalarning optimallashtiruvchi xatti-harakatlarini o'rganishimiz va raqobatbardosh muvozanat sharoitlarini o'rnatishimiz kerak.

2.4. O'sish va biznes sikli nazariyasiga ta'siri

Ushbu bo'limda biz ko'rib chiqqan jamg'arma va investitsiyalarning ikki davrli modeli iqtisodiy o'sishning bir tarmoqli optimallashtirilgan modellari va jami tebranishlarning raqobatbardosh modellarning asosi sifatida qaralishi mumkin.

Iqtisodiy o'sishning vakillik uy xo'jaliklari modeli, o'sish nazariyasining asoslaridan biri, cheksiz ko'p davrlar davom etadigan iqtisodiyotlarga ikki davrli modelni kengaytirishdan boshqa narsa emas. Aslida, bu kengaytma Remsi [1928] tomonidan, hatto Fisher [1930] tomonidan ikki davrli model nashr etilishidan oldin amalga oshirilgan.

Optimal o'sishning Ramsey infinite horizon vakili uy xo'jaligi modeli Bir-biriga o'xshash avlodlar modellari (Olmos [1965] va Blanchard [1985] va Vayl [1989] modellari kabi) Fisherning ikki davrli intertemporal modeliga asoslangan [1930]. Aslini olganda, ular uy xo'jaliklarining tug'ilgan sanalari har xil bo'lgan iqtisodlar uchun vakillik uy xo'jaligi modelining kengaytmasi hisoblanadi. Biroq, biz ko'rib turganimizdek, bir-biriga o'xshash avlodlar modellar ikki davrli vakillik uy xo'jaligi modeli yoki cheksiz ufq Ramsey modelining optimallik xususiyatlarini mukammal bozorlar bilan baham ko'rmaydi. Buning sababi shundaki, avlodlar o'rtasidagi bog'liqliksiz bir-biriga mos keladigan avlodlar modelida hozirgi avlodlar kelajak avlodlar farovonligini hisobga olmaydilar va shuning uchun jamg'armalar ijtimoiy jihatdan maqbul bo'lganidan pastroqdir.

Vakillik uy xo'jaligi yoki bir-biriga o'xshash avlodlar modellarining versiyalariga tayanadiganda ko'rib turganimizdek, ikki davrli modelning individual uy xo'jaligi optimallik shartlari, masalan, iste'mol uchun Eyler tenglamasi, bu cheksiz davrlarda qayta-qayta takrorlanadi. Demak, ularning asosiy xossalari ikki davr modelining xususiyatlari bilan bog'liq, garchi, shubhasiz, bu ko'p davrli modellar ham boyroq va xilma-xil bashorat va ta'sirlarga ega. Biroq, avlodlararo altruizm yo'qligi sababli, bir-biriga mos keladigan avlod modellari suboptimal darajada past tejashni anglatadi.

Ikki davrli vakillik uy xo'jaligi modeli stoxastik o'sish modeli ko'rinishidagi biznes sikllarining raqobatbardosh muvozanat nazariyalarining asosini tashkil qiladi. Biroq, bu ikki davrli modeldan tashqariga chiqish bilan bir qatorda, iste'molni joriy etishni talab qiladi.

2.5. Bir davrli raqobat modelida iste'mol va mehnat taklifi

Hozirgacha biz uy xo'jaligi mehnat birligini elastik bo'lmagan holda ta'minlaydi deb taxmin qilgan edik. Shunga qaramay, ko'p kontekstlarda bandlikni uy xo'jaliklari uchun iste'mol kabi tanlov o'zgaruvchisi sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Demak, uy xo'jaliklari nafaqat iste'mol va jamg'arma yo'lini, balki bandlik yo'lini ham tanlaydigan modellarning xususiyatlarini o'rganishga arziydi. Bu mehnat bozorining yanada boy modellarini keltirib chiqaradi, bunda ishchi kuchi taklifi real ish haqining o'zgarishiga endogen ta'sir ko'rsatadi va real ish haqi endi oddiy ijaralar.

Avvalgidek, biz tahlilimizni bir davrli modeldan boshlaymiz, bunda uy xo'jaliklari ham iste'mol, ham mehnat taklifini tanlaydi. Bu kontrastga yordam beradi, bir davrdan ortiq modellarda vaqtlararo muvozanat bilan hosil bo'lgan muvozanat. Ushbu bo'limda tahlil qilingan ikki davrli fiskal siyosat modeli fiskal siyosatning umumiyroq vaqtlararo modellarining ko'pgina xususiyatlarini o'zida mujassam etgan.

Rikard ekvivalentligi ham cheksiz ufqning mulki bo'lib, tahlil qilingan iqtisodiy o'sishning vakili uy xo'jaliklari modelidir. Biroq, bu modelda to'liq va mukammal bozorlar mavjud. Rikard ekvivalentligi hozirgi avlodlar kelajak avlodlar farovonligini o'zlashtirmaydigan iqtisodiy o'sish modellarining bir-biriga mos kelishini anglatmaydi. Umuman olganda, bozordagi buzilishlar (masalan, kelajak avlodlar farovonligi uchun mukammal bozorlarning yo'qligi) buzuvchi soliqlar yoki moliyaviy buzilishlar sof Rikard ekvivalentini rad etishga va davlat xarajatlarning soliq va qarz moliyalashlari o'rtasidagi potensial farqlarga olib keladi. Masalan, buzuq soliqlar endogen jamg'arma yoki endogen mehnat ta'minoti bilan barcha modellarda fiskal siyosatning real ta'siriga olib keladi.

Biz kapital daromad solig'i va iqtisodiy o'sishni ko'rib chiqayotganimizda, buzuq soliqqa tortishning ta'siriga qaytamiz. Fiskal siyosatning ko'proq umumiy vaqtlararo modellarini kiritamiz va buzib ko'rsatilgan soliqlar va davlat qarzlarning to'planishi o'rtasidagi munosabatni o'rganamiz.

Ikki davr oralig'idagi modellar aniq soddalashtirilgan va cheklovchi misollardir. Asosiy soddalashtirishlardan biri vaqtni davolash bilan bog'liq bo'lib, u faqat ikki vaqt oralig'i bilan cheklangan. Shunga qaramay, modellar qo'shimcha vaqt oralig'iga ruxsat berish orqali soddada tarzda uzaytirilishi mumkin.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Ushbu bobda biz makroiqtisodiyotga vaqtlararo yondashuvning ba'zi asosiy mavzularini ajratib ko'rsatish uchun faqat ikki davr davom etadigan raqobatbardosh iqtisodiyotlardagi muvozanat natijalariga e'tibor qaratdik.

Biz birinchi navbatda umumiy muvozanatning xususiyatlarini ekzogen kapital va mehnat resurslari bilan bir davrli raqobatbardosh makroiqtisodiy modelda tahlil qildik. Keyin biz asosiy kapital va

mehnat resurslari bilan raqobatbardosh ikki davrli makroiqtisodiy modelda vaqtlararo umumiy muvozanatni tekshirdik. Biz, shuningdek, mehnat taklifidagi vaqtlararo almashtirishni, pulning rolini va fiskal siyosatning rolini o'rganish uchun ikki davrli modelning kengayishini o'rganib chiqdik. Barcha modellarda biz to'liq va raqobatbardosh bozorlarni qabul qildik. Ikki davrli raqobat modeli eng oddiy mumkin bo'lgan vaqtlararo model bo'lib, biz undan mukammal raqobat bozorlari mavjud bo'lganda vaqtlararo yondashuvning ba'zi muhim xususiyatlarini o'rganish uchun foydalandik. Ushbu kitobning qolgan qismida ko'rinib turganidek, ikki davrli modelning ko'pgina xususiyatlari iqtisodiyotlar ikki davrdan ko'proq davom etadigan raqobatbardosh

bozor modellariga o'tadi, masalan, cheksiz ufqdagi raqobatbardosh vakillik uy xo'jaligi modeli. Biroq, bozor buzilishlariga asoslangan modellarni (masalan, tranzaksiyalar xarajatlari, tashqi ta'sirlar, noaniqlik, masshtab bo'yicha ortib borayotgan daromadlar, asimmetrik ma'lumotlar yoki nominal ish haqi va narxlarning qat'iyligi) eng yaxshisi bilan yonma-yon tushunish mumkin. Demak, ushbu bobda keltirilgan modellar ideal turlar sifatida tushunilishi kerak, ular bilan bozorlar yo'qligi, bozor buzilishlari va nominal ish haqi va narxlarni bosqichma-bosqich moslashtirishning yanada real modellari solishtirilishi kerak.

Ushbu bobning ikki davrli modellari orqali ko'rib chiqilgan ko'plab makroiqtisodiy mavzular ushbu kitobning qolgan qismida qo'llaniladigan mukammal bozorlarsiz vaqtlararo modellar kontekstida qayta ko'rib chiqiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ishlab chiqarish sof mahsuloti tushunchasi nimani anglatadi?
2. Ikki davrli raqobat model bilasizmi?
3. Yalpi milliy daromad, yalpi milliy, ixtiyordagi daromad tushunchasi va ular qanday hisoblanadi?

4. Xususiy sektorda kapital qo'yilmalar qanday hisoblanadi?
5. Davlat kapital qo'yilmalarining prognozi nimalarga mos kelishi shart?
6. Xususiy sektor kapital qo'yilmalari nimani komponentlari qatoriga kiradi?
7. Inflatsiyani prognozlashda qanday omillar tahlil qilinishin kerak?
8. INI va YaIM deflatorining farq nimadan iborat?
9. Uy xo'jaliklari nafaqat iste'mol va jamg'arma yo'lini, balki bandlik yo'lini ham tanlaydigan modellarning xususiyatlari nimadan iborat?

III BOB. JAMG'ARMA, INVESTITSİYALAR VA IQTISODIY O'SISH

3.1. Solou o'sish modeli

Ushbu bobda biz ikki davrli modeldan tashqariga chiqamiz va ko'p davrlar davomida mavjud bo'lgan iqtisodiyotlarda uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning determinantlarini o'rganishni boshlaymiz. Aslida, biz cheksiz ufqqa ega bo'lgan iqtisodlarga e'tibor qaratamiz va jamg'armalar, investitsiyalar, kapital to'planishi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rib chiqamiz.

Ushbu jarayonni tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi Solow [1956] modelidir. Bu cheksiz ufqli iqtisodiyot modelidir. U neoklassik ishlab chiqarish funksiyasiga asoslanadi, masalan, lekin uy xo'jaliklarini optimallashtirish o'rniga, tejamkorlik darajasi ekzogen va doimiy ekanligi haqidagi taxminga asoslanadi. Yopiq iqtisodiyotda jami jamg'armalar doimo investitsiyalar bilan teng bo'lishini hisobga olsak, kapital jamg'arish jarayoni muvozanat holatida investitsiya stavkasini belgilaydigan jamg'arma normasiga bog'liq.

Ushbu modelda har bir xodimga to'plangan kapitalning to'planishi, har bir xodim uchun jamg'arma amortizatsiya va kapitalning mehnatga doimiy nisbatini saqlash uchun zarur bo'lgan qo'shimcha investitsiyalar bilan tenglashtirilgunga qadar davom etadi. Aholining o'sish sur'ati va xodimlar sonining o'sish sur'ati ushbu modelda ekzogen deb hisoblanadi.

Model, shuningdek, mehnat samaradorligini doimiy ravishda oshiradigan ekzogen texnik taraqqiyotga imkon beradi. Bunda mehnat unumdorligi birligiga kapital to'planishi mehnat unumdorligi birligiga tejamkorlik amortizatsiya va aholi o'sishi hamda texnik taraqqiyotni ta'minlash uchun zarur bo'lgan qo'shimcha investitsiyalarga tenglashtirilgunga qadar davom etadi.

Ushbu cheksiz ufqli modelning uzoq muddatli muvozanatida, muqobil ravishda barqaror holat yoki muvozanatli o'sish yo'li deb

ataladi, iqtisodiy o'sish ekzogen bo'lib, aholining o'sish sur'ati va texnik taraqqiyot tezligiga tengdir. Asosan, muvozanatli o'sish yo'lida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish texnik taraqqiyotning ekzogen tezligida o'sib bormoqda.

Muvozanatli o'sish yo'liga moslashish jarayonida boshlang'ich kapitali barqaror holat qiymatidan past bo'lgan iqtisodiyot uzoq muddatli o'sish sur'atlaridan yuqori o'sish sur'atlarini boshdan kechiradi.

Kapital aholining o'sish sur'atlari va texnik taraqqiyot sur'atlari yig'indisidan oshib ketadigan darajada to'planadi va ishlab chiqarish ham shunday. Boshlang'ich kapitali barqaror holat qiymatidan yuqori bo'lgan iqtisodiyot uchun o'tish davridagi o'sish sur'ati uzoq muddatli o'sish sur'atlaridan past bo'ladi, chunki kapital aholi sonining yig'indisidan kam tezlikda to'planadi.

Ushbu model iqtisodiyotlarning yagona muvozanatli o'sish yo'liga yaqinlashishini bashorat qiladi. "Kambag'al" iqtisodiyot va "boy" (boshlang'ich kapital zaxirasi bo'yicha) bir xil tejamkorlik darajasi va bir xil texnologik va demografik parametrlar bilan tavsiflangan bo'lsa, bir xil muvozanatli o'sish yo'liga yaqinlashadi.

Biroq, agar ikki iqtisodda jamg'arma ko'rsatkichlari, umumiy omil unumdorligi, boshlang'ich mehnat samaradorligi, aholining o'sish sur'atlari yoki kapitalning amortizatsiya darajasi har xil bo'lsa, ular turli xil muvozanatli o'sish yo'llariga yaqinlashadi. Shunday qilib, ushbu modeldagi konvergensiya shartli. Muvozanatli o'sish yo'li iqtisodiyotning tarkibiy xususiyatlariga, ya'ni ularning jamg'arma va investitsiya ko'rsatkichlariga, omillarning umumiy unumdorligiga, aholining o'sish sur'atlariga, texnik taraqqiyot sur'atlariga bog'liq.

Ushbu model yuqori jamg'arma (va investitsiyalar) darajasi yuqori bo'lgan iqtisodiyot yuqori barqaror davlat kapitali va bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish bilan tavsiflanishini bashorat qiladi. Bundan tashqari, u umumiy omil unumdorligi va boshlang'ich mehnat samaradorligining yuqori bo'lishidan kapital va bir ishchiga to'g'ri

keladigan mahsulotga ijobiy ta'sir ko'rsatishini va aholining o'sish sur'ati, texnik taraqqiyot sur'ati va kapitalning amortizatsiya darajasining salbiy ta'sirini bashorat qiladi.

Solou modeli iqtisodiy o'sish nazariyasi uchun asosiy model va muhim mos yozuvlar nuqtasidir. Garchi bu uy xo'jaliklari jamg'arma va investitsiyalarni optimal tarzda belgilaydigan vaqtlararo model bo'lmasa-da va asosiy model boshqa nazariy va empirik zaif tomonlarga ega bo'lsa-da, bu model o'sish jarayonini tahlil qilish uchun juda foydali, sodda va moslashuvchan asosni taqdim etadi va u vaqt sinovidan yaxshi o'tdi.

Zamonaviy vaqtlararo makroiqtisodiyot nuqtayi nazaridan uning ikkita asosiy zaif tomoni bor. Birinchidan, ekzogen jamg'arma stavkasini taxmin qilish. Ushbu zaiflik uy xo'jaliklari jamg'armalarni individual optimal tarzda tanlaydigan modellarni optimallashtirish uchun modelni kengaytirish orqali hal qilinadi. Uy xo'jaligining vakillik modeli va bir-biriga o'xshash avlodlar modellari shunday optimallashtiruvchi dinamik umumiy muvozanat modellari bo'lib, ular Solou modelining ko'pgina xususiyatlarini saqlab qoladi.

Ikkinchi zaiflik shundaki, Solou modelidagi iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli bo'lgan jismoniy kapitalning to'planishi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarning uzoq muddatli o'sishini to'liq tushuntira olmaydi yoki. rivojlangan va kam rivojlangan iqtisodlar o'rtasida mehnat unumdorligi va aholining turmush darajasi bo'yicha katta farqlar. Bu farqlarning faqat kichik bir qismini jismoniy kapitalning to'planishi bilan izohlash mumkin. Uning ko'p qismi Solou modelida ekzogen parametrlar hisoblangan umumiy omil unumdorligi va texnik taraqqiyotdagi farqlarga to'g'ri keladi.

Iqtisodiy o'sish jarayonini hisobga olish uchun Solou modeli uchta asosiy agregat endogen o'zgaruvchilarni aniqlashga qaratilgan: umumiy ishlab chiqarish Y , umumiy jismoniy zaxira K va yalpi iste'mol C . Ikkita qo'shimcha endogen o'zgaruvchi, real ish haqi w va real foiz. r

darajasi , agar ishlab chiqarish omillari uchun raqobatbardosh bozorlar mavjud bo'lsa, aniqlanadi. Xodimlar soni L ekzogen rivojlanayotgan jami aholi soniga mutanosib, mehnat samaradorligi h esa ekzogen tarzda rivojlanib, ekzogen texnik taraqqiyotning doimiy sur'ati bilan o'sib boradi deb taxmin qilinadi.

Shunday qilib, xodimlar sonining o'sish sur'ati aholining o'sish sur'ati n ga teng va ekzogen hisoblanadi.

Model ishlab chiqarish va jismoniy kapitalning o'sish darajasi va sur'atini ushbu ekzogen omillar (n va g), jamg'arma darajasi s (bu ham ekzogen hisoblanadi), umumiy omil unumdorligi va kapitalning ekzogen eskirish tezligi funksiyalari sifatida tushuntiradi. Asosiy kapital, ishlab chiqarish, iste'mol va investitsiyalar aniqlangandan so'ng, real foiz stavkasi r (kapitalni to'lash) va real ish haqi w (mehnatga haq to'lash) ni olish mumkin, chunki ular kapitalning umumiy mehnat samaradorligi nisbatiga bog'liq.

Shubhasiz, barcha endogen o'zgaruvchilar dinamik umumiy muvozanatda bir vaqtning o'zida aniqlanadi.

Neoklassik ishlab chiqarish funksiyasi

Solou modelini undan oldingi iqtisodiy o'sish modellaridan ajratib turuvchi asosiy faraz neoklassik ishlab chiqarish funksiyasidir.

Bu funktsiya, biz II-bobda muhokama qilganimizdek, ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi almashtirishning ijobiy, ammo cheklangan egiluvchanligini nazarda tutadi. Shunday qilib, t vaqtining har bir nuqtasida iqtisodiyot ushbu ishlab chiqarish funksiyasi orqali mahsulot ishlab chiqarish uchun birlashtirilgan kapital, xodimlar soni va mehnat samaradorligiga ega bo'ladi. Ushbu ishlab chiqarish funksiyasi shaklni oladi deb taxmin qilinadi.

$$Y(t) = AF(K(t), h(t)L(t)),$$

Bu yerda A - jami omil unumdorligini bildiruvchi musbat doimiy, F esa uzluksiz, ikki marta differensiallanuvchi kvazikonkav funksiyadir. Biz, II-bobda bo'lgani kabi, F ishlab chiqarishning har bir omili uchun ijobiy, ammo kamayadigan daromadlar bilan tavsiflanadi, lekin

miqyosda doimiy daromadlar bilan tavsiflanadi. Demak, F ham chiziqli bir jinsli funksiyadir.

Solou modelidan oldingi o'sish modellari, masalan, Xarrod [1939]-Domar [1946] modeli, kapital va mehnat o'rtasida o'rinbosar bo'lmagan, qat'iy proporsional ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan edi.

Bunday ishlab chiqarish funksiyasini Leontev [1941] ham ishlatgan va Leontev ishlab chiqarish funktsiyasi deb ataladi. Biroq, bu oldingi modellar bunday qilmadi kapital va mehnat o'rtasidagi o'rinbosarlikning yo'qligi tufayli, albatta, muvozanatli o'sish yo'lini qoplashni nazarda tutadi.

Neoklassik ishlab chiqarish funktsiyasining quyidagi besh xususiyatini ta'kidlash kerak. Birinchidan, t vaqti ishlab chiqarish funksiyasiga faqat $K(t)$ va $h(t)L(t)$ i shlab chiqarish omillari orqali kiradi. Vaqt o'tishi bilan mahsulot faqat ishlab chiqarish omillari miqdori yoki samaradorligi o'zgarishi bilan o'zgarishi mumkin.

3.2. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari va funksiyalari

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (bundan buyon iste'mol deb yuritiladi), yalpi talab yoki YaIMning yakuniy iste'molga ko'ra tarkibida eng katta ulushga ega bo'lgan komponentdir. 2021- yilda O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra respublikamizda bu ulush 58,5%ni tashkil etgan. Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda iste'mol xarajatlari shaxsiy tasarrufdagi daromadning 90 foizdan ortiq qismini tashkil etadi. Shu tufayli ham iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni, uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Klassik maktab vakillari jamg'arish hajmi foz stavkasining funksiyasi deb qarashsa J.M. Keyns uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va jamg'arishlari hajmini

belgilovchi asosiy omil ularning ishlab chiqarishda ishtirok etishdan olingan daromadlari deb hisoblaydi. Yanada aniqlik kiritsak iste'mol va jamg'arish hajmini belgilovchi asosiy omil uy xo'jaliklarining ishlab topgan daromadlari, olgan transfert to'lovlari va to'lagan soliqlari bilan belgilanadigan tasarrufidagi daromadi (DI – disposable income, yoki Yd) ko'rsatkichidir. Makroiqtisodiy nazariyada iste'mol va jamg'armalar, milliy daromad yoki shaxsiy daromadlarning funksiyasi sifatida ham tadqiq qilinadi.

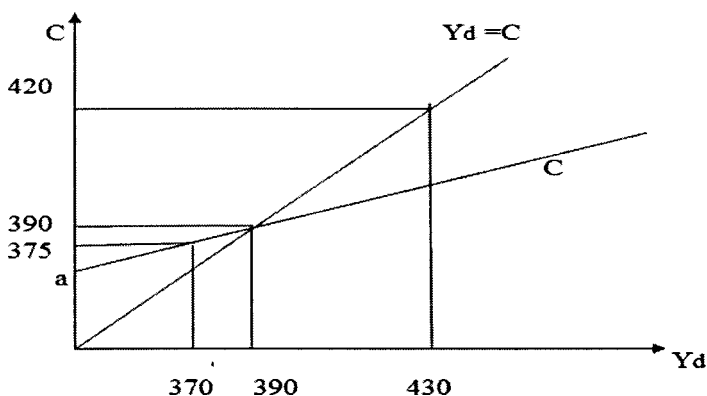
Ma'lumki, uy xo'jaligi tasarrufidagi daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, qancha ko'p iste'mol qilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, uning ko'proq qismini iste'mol qilib, kamroq qismini jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish foydasiga o'sadi. Bu bog'liqlikni gipotetik ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz (3.1-jadval).

3.1-jadval

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Tasarrufdagi daromad(Yd)	Iste'mol(C)	Jamg'arish (S)
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	10
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

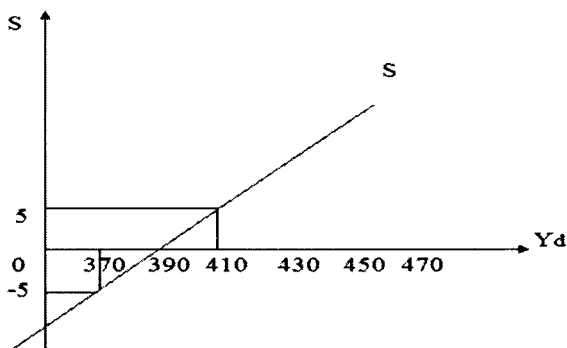
Tasarrufidagi daromad hajmi 370 shartli birlikka (sh.k.) teng bo'lganda uy xo'jaliklari iste'moli 375 sh.b.ka teng, ya'ni tasarrufidagi daromaddan 5 sh.b.ka ko'p bo'ladi. Ya'ni, uy xo'jaliklari 5 sh.b.ka teng miqdorda qarz hisobiga yoki o'tgan yillarda to'plangan jamg'armalar hisobiga iste'mol xarajatlari qiladilar.

3.1-rasm. Iste'mol grafigi.

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadlar 390 sh.b.ka teng bo'lganda, uning miqdori iste'mol miqdori bilan tenglashadi. Bu miqdor bo'sag'aviy daromad deb yuritiladi. Ma'lumotlar asosida iste'mol grafigini chizamiz.

Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida berilgan. Bissektrisa ko'rinishidagi $Y_d = C$ to'g'ri chizig'ining har bir nuqtasida iste'mol va tasarrufidagi daromad hajmlari teng bo'ladi. Haqiqiy iste'mol (C) grafigi haqiqiy iste'mol va daromad teng bo'lgan nuqtada (α) bissektrisa bilan kesishadi. Bo'sag'aviy nuqtadan quyida haqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. α – nuqtada yuqorida haqiqiy iste'mol daromaddan kam hamda ular o'rtasidagi farq jamg'arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste'mol to'g'ri chizig'i iste'mol hajmini belgilovchi vertikal o'qni a nuqtada kesib o'tadi. Bu hol uy xo'jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma'lum miqdorda iste'mol qilishlarini anglatadi. a – nuqta esa avtonom iste'mol hajmini bildiradi.

3.2-rasm. Jamg'arish grafigi.

Keltirilgan ma'lumotlar asosida jamg'arish grafigini ham ko'rib chiqamiz (3.2-rasm). Jamg'arish grafigi daromad bilan jamg'arish o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Vertikal o'qdagi har bir nuqta jamg'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol hajmi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($S = Y_d - C$). Boshlang'ich daromad darajasida jamg'arish nolga (0) teng bo'lgan holda ixtiyordagi daromad hajmi o'sib borishi bilan uning miqdori ham oshib boradi.

Bobning birinchi savolida keltirilgan gepotetik ma'lumotlar va grafiklarga tayanib iste'mol funksiyasini yozamiz:

$C = a + b Y_d$, bu yerda: a – avtonom xarajatlar; Y_d – tasarrufidagi daromad ($Y_d = Y - T$), bu yerda: T – soliqlar; b – iste'mol hajmining tasarrufidagi daromadga bog'liqligini ifodalovchi koeffitsient, boshqacha aytganda iste'molga chegaralangan moyillik.

Demak, iste'mol hajmi avtonom iste'molga, tasarrufidagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining tasarrufidagi daromad o'zgarishiga ta'sirchanligiga bog'liq.

Jamg'arish grafigini ham iste'mol grafigiga o'xshab algebraik ifodalash mumkin, ya'ni jamg'arish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = -a + (1 - b) Y_d$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga tasarrufidagi daromad dinamikasidan tashqari quyidagi omillar, to'g'rirog'i bu omillardagi o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xo'jaliklarida to'plangan mulk hajmi.
3. Baholar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.
6. Soliqqa tortish hajmi.

Dastlabki besh omil ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari o'zaro teskari tomonga siljiydi. Bu besh omil ta'sirida joriy tasarrufidagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi. Soliqqa tortish darajasining o'zgarishi ixtiyordagi daromad hajmini o'zgartirgani tufayli uning ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari bir tomonga qarab siljiydi. Iste'mol funksiyasini aniqlash borsidagi tadqiqotlar, uning hajmi shuningdek aholining daromadlari hajmi va to'plagan mulki ko'lamiga ko'ra tabaqalanishi darajasi hamda aholining soni va yoshiga ko'ra tarkibiga ham bog'liqligini ko'rsatdi.

3.3. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik

Makroiqtisodiy tahlil jarayonida iste'mol va jamg'arish funksiyalarini yanada to'laroq bilish uchun iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik va chegaralangan moyillik tushunchalarini mohiyatini anglab olishimiz lozim.

Iste'molga o'rtacha moyillik deganda tasarrufidagi daromaddagi iste'mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya'ni:

$$APC = \frac{C}{Y_d} \cdot 100$$

Bunda: APC – (average propensity to consume) iste'molga o'rtacha moyillik.

Tasarrufidagi daromaddagi jamg'arish ulushini jamg'arishga o'rtacha moyillik deb ataladi, ya'ni:

$$APS = \frac{S}{Y_d} \cdot 100$$

Bunda: APS (average propensity to saving) – jamg'armaga o'rtacha moyillik.

Misol uchun, tasarrufidagi daromad darajasi 410 va 530 shartli birlikka va iste'mol darajalari 405 va 495 shartli birlikka teng bo'lgan holatlar uchun iste'molga o'rtacha moyillikni hisoblaymiz, ya'ni:

$$APS = (405 / 410) \times 100 = 98,78\% \text{ yoki } 0,98;$$

$$APS = (495 / 530) \times 100 = 93,39\% \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng.}$$

Demak, bu misollardan ko'rinib turibdiki, tasarrufidagi daromadlar miqdori ko'payib borishi bilan uning tarkibidagi iste'mol ulushi kamayib va aksincha jamg'arma ulushi ko'payib boradi. Bu holatni Keynsning "asosiy psixologik qonun"i bilan izohlash mumkin. "Mavjudligiga nafaqat aprior tasavvurlarga ko'ra, bizning inson tabiatini bilishimizdan kelib chiqib, shuningdek o'tmish tajribasini sinchiklab o'rganish asosida biz to'liq ishonishimiz lozim bo'lgan asosiy psixologik qonun shundan iboratki, kishilar daromadlari o'sishi bilan, odatda, o'z iste'mollarini oshirishga moyillar, ammo daromadlari o'sgan darajada emas".

Soliqlar to'langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg'ariladi, shu tufayli ham iste'molga va jamg'arishga o'rtacha moyillik yig'indisi 100% ga yoki koeffitsiyent ko'rinishda 1 ga teng:

$$APC + APS = 100\%$$

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadlarining o'sgan qismini yo iste'mol qiladi yoki jamg'aradi.

Iste'moldagi o'zgarishlarning shu o'zgarishni keltirib chiqargan tasarrufidagi daromad o'zgarishdagi ulushi iste'molga chegaralangan moyillik deyiladi.⁴⁶

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Yd} \cdot 100$$

Bu yerda: MPC(marginal propensity to consume)– iste'molga chegaralangan moyillik. Yuqorida keltirilgan 4-jadval ma'lumotlariga ko'ra ixtiyordagi daromad 410 sh.b.dan 430 sh.b.kacha oshgan holatda MPSni hisoblaymiz.

$\Delta C = 420 - 405 = 15$; $\Delta Yd = 430 - 410 = 20$; $MPC = (15/20) \cdot 100 = 75\%$.

Bu shuni bildiradiki, daromad 100%ga (yoki bir birlikka) o'zgarganda iste'mol 75 % (yoki 0,75)ga o'zgaradi.

Jamg'arishdagi o'zgarishning ixtiyordagi daromad o'zgarishdagi ulushi jamg'arishga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Yd} \cdot 100$$

Bu yerda: MPS (marginal propensity to saving) – jamg'arishga o'rtacha moyillik. Yuqorida keltirilgan misolda:

$\Delta Yd = 430 - 410 = 20$ $\Delta S = 10 - 5 = 5$ $MPS = (5/20) \cdot 100 = 25\%$;

Shunday qilib, iste'molga chegaralangan moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo'lsa, jamg'armaga chegaralangan moyillik 0,25 ni tashkil etadi. Daromadning o'sgan qismi yoki iste'molga yoki jamg'armaga sarflanadi. Shu sababga ko'ra iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari yig'indisi 100%ga yoki koeffitsiyent ko'rinishida 1ga teng bo'ladi.

$$MPC + MPS = 100\% \text{ yoki } 1.$$

MPC va MPS ancha barqaror ko'rsatkichlar bo'lib, juda sekin o'zgarishga uchraydilar.

Bob yuzasidan qisqacha xulosalar

Solou modeli iqtisodiy o'sish nazariyasining asosiy modelidir. Garchi u eski modellarga asoslangan va nazariy va empirik zaif tomonlarga ega bo'lsa-da, bu model iqtisodiy o'sish jarayonini tahlil qilish uchun juda foydali, nisbatan sodda va moslashuvchan asosni taqdim etadi.

Biroq, jismoniy kapitalni to'plash jarayoni (bu Solou modelida iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli) rivojlangan iqtisodiyotlarda kuzatilgan bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulotning uzoq muddatli o'sishini ham, har bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmidagi katta farqlarni ham to'liq tushuntirib bera olmaydi. Aslida, bu hodisalarning faqat kichik bir qismini jismoniy kapitalning to'planishi bilan izohlash mumkin. Qolganlarini tushuntirish uchun Solou modelida ekzogen hisoblangan umumiy omil unumdorligi, mehnat samaradorligi va texnik taraqqiyotga tayanish kerak.

Shu ma'noda, Solou modeli (va texnologiya va texnik taraqqiyot haqida shunga o'xshash taxminlarni keltirib chiqaradigan har qanday model) bizga o'zining zaif tomonlarini qanday yengib o'tishni va jami omil unumdorligini, mehnatni tushuntirishga harakat qilishni ko'rsatadi.

Solou modelining yana bir nazariy zaif tomoni - bu jamg'arma stavkasi ekzogen degan taxmindir. Solou modeli birinchi marta paydo bo'lgan paytda, bu keng tarqalgan taxmin edi. Biroq, bu taxmin qoniqarli emas, chunki u uy xo'jaliklarining jamg'arma xatti-harakatlarining asosiy omillarini hisobga olmaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Solou modeli nimani anglatadi?
2. Solou modelida ekzogen hisoblangan umumiy omil unumdorligi, mehnat samaradorligini bilasizmi?
3. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik qanday hisoblanadi?
4. Tasarrufidagi daromadlar miqdori qanday hisoblanadi?

IV BOB. FISKAL SIYOSAT VA IQTISODIY O‘SISH

4.1. Dinamik makroiqtisodiyotda fiskal hisoblar

Davlat moliya statistikasi qo‘llanmasini boshqaruvning bir necha darajalarini belgilaydi: markaziy hukumat, davlat yoki mintaqaviy hokimiyat organlari; mahalliy hokimiyat organlari va oliy hokimiyat organlari. Ko‘pgina mamlakatlarda umumiy davlat sektoridagi fiskal operatsiyalar kamida davlat budjetini tashkil etuvchi Markaziy hukumatni o‘z ichiga oladi. Biroq, ko‘pgina mamlakatlarda budjet operatsiyalari mahalliy va mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan ham amalga oshiriladi. Umumiy hukumat atamasi markaziy hukumat darajasidagi boshqaruv organlari, shtat hukumatlari va barcha darajadagi boshqaruvni o‘z ichiga oladi. Umumiy davlat organlari va pul-kredit sektori funksiyalarini farqlash uchun barcha davlat banklari va pul operatsiyalari davlat moliya statistikasining ikkala ta’rifidan ham chiqarib tashlanadi. Xususan, pul-kredit organlarining barcha funksiyalarini amalga oshiradigan tashkilotlardan qat’i nazar bunday operatsiyalar, umumiy davlat sektoriga emas, balki pul sohasiga tegishli. Pul-kredit va fiskal siyosatni farqlash, pul-kredit va moliyaviy statistikani davlat moliya statistikasi bilan moslashtirish uchun ushbu sohalarning har biridagi operatsiyalarni bir-biridan alohida tahlil qilish kerak.

Markaziy hukumatning ayrim daromadlari va xarajatlari odatda markaziy hukumatdan mahalliy hokimiyatlarga davlat korxonalariga va hukumatga o‘tkazmalarni aks ettiradi. Turli darajadagi hukumatlarning umumiy operatsiyalarini hisoblashda “ikki marta hisoblash”ga yo‘l qo‘ymaslik uchun bunday o‘tkazmalarni aniq ko‘rsatish kerak. Turli darajadagi boshqaruv organlarining hisob-kitoblarini muvozanatlash va hisob-kitob qilish jarayoni konsolidatsiya deb ataladi.

Har bir darajadagi shtat hukumatlari uchta turdagi operatsiyalarni amalga oshiradilar: budjet, budjetdan tashqari va ijtimoiy sug‘urta

fondlari bilan operatsiyalar. Budget operatsiyalari, ta'rifdan kelib chiqqan holda, budget orqali amalga oshiriladi. Budgetdan tashqari amalga oshiriladigan budgetdan tashqari operatsiyalar bozordan tashqari tovarlar va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlaydigan majburiy yig'implardan mablag'larni jalb qilish uchun mo'ljallangan. Masalan, budgetdan tashqari jamg'arma ko'pincha yoqilg'iga maxsus soliqlar hisobiga mablag'larni jalb qilish uchun ishlatilishi mumkin, keyin esa yo'llarni saqlashga sarflanadi.

Ijtimoiy sug'urta dasturlari budgetdan tashqari operatsiyalarning alohida toifasiga misol bo'la oladi. Iqtisodiy o'tish davridagi mamlakatlarda bunday dasturlar odatda pensiya jamg'armasini o'z ichiga oladi. Umumiy davlat sektori qanday ta'riflanishidan qat'i nazar, ko'pgina mamlakatlarda budgetning amalda bajarilishi ko'pincha davlat operatsiyalarini hisobga olishda jiddiy kamchiliklarga olib keladi. Ikki eng katta kamchilik budgetdan tashqari hisobvaraqlarni hisobga olish va mahalliy valyutadagi ekvivalent hisobvaraqlardan foydalanish bilan bog'liq. Bir qator mamlakatlarda, ayniqsa iqtisodiy o'tish davrida bo'lgan mamlakatlarda, hukumat budgetga kiritiladigan budgetdan tashqari hisob-kitob operatsiyalarini ko'rsatadi. Budgetdan tashqari mablag'larning keng qo'llanilishi (ayniqsa, ular budget operatsiyalari bilan birlashtirilmasa) davlat sektorining haqiqiy holatini buzib ko'rsatadi, daromadlardan ma'lum maqsadlarda foydalanish hisobiga budget mablag'larini moslashuvchan boshqarishni qiyinlashtiradi va eng muhimi: hisob ma'lumotlari uchun olingan mablag'larning sarflanishi ustidan nazoratni yo'qotishiga olib keladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun ko'plab mamlakatlarda budgetdan tashqari hisobvaraqlar o'rniga budget ichida alohida hisoblar yaratildi. Bu hukumat uchun zarur nazorat hisoblanib, hisobni amalga oshirish va hisoblarni tekshirish imkonini beradi.

Ko'pgina o'tish davridagi mamlakatlarda mahalliy valuta ekvivalentidagi hisobvaraqlar budget holatini buzuvchi aks ettirish holati tez-tez uchraydi. Ushbu hisobvaraqlardagi mablag'lar milliy

valyutadagi ekvivalent summadagi xorijiy kreditlar va kafillarni (shu jumladan tovar kreditlarini) ifodalaydi. Bu mablag'lar ko'pincha taqchillikni moliyalashtirish va tashkilot va korxonalarni kreditlash (keyingi kreditlar orqali) uchun ishlatiladi. Bunday kreditlar ko'pincha budjetda o'z aksini topmaydi, bu esa parlament nazaridan chetda qoladi va budjet holatining umumiy manzarasini buzadi va foiz stavkalarini subsidiyalashga olib keladi. Bunday ekvivalent hisobvaraqlar nafaqat budjetda to'liq aks ettirilishi, balki norentabel korxonalarni imtiyozli kreditlashning yashirin manbasiga aylanishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Davlat korxonalari hukumat sektoridan tashqarida ko'rib chiqiladi. Tovar va xizmatlarni taqdim etuvchi iqtisodiyotning katta qismi (Davlatga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari va davlat tomonidan nazorat qilinadigan sanoatlar yoki tijorat tashkilotlari) davlat sektorining nomoliyaviy tijorat qismi hisoblanadi.

Masalan, davlatga qarashli temir yo'llar va aviakompaniyalar, pochta aloqasi, milliyalashtirilgan yoki hukumat tomonidan asos solingan sanoat korxonalari. Joriy, muddatli yoki jamg'arma depozitlarini qabul qiladigan yoki bozorda majburiyatlarni o'z zimmasiga oladigan yoki moliyaviy aktivlarni sotib oladigan davlat yoki hukumat nazoratidagi moliya institutlari moliya korxonalari sektorining davlat qismi sifatida tasniflanadi. Markaziy bank ham an'anaviy ravishda umumiy davlat sektoriga emas, balki ushbu sektorga tegishli hisoblanadi.

Davlat operatsiyalarini hisoblash

Davlat moliyaviy statistikasidagi operatsiyalar milliy daromad, milliy mahsulot, pul sohasi va to'lov balansi hisobvaraqlarida bo'lgani kabi, hisoblash usuli bo'yicha emas, balki naqd pul yoki to'lov usulida qayd etiladi. Qabul qilingan mablag'lar va to'lovlar moliyaviy hisob-kitoblarni amalga oshirish vaqtida naqd pul usulida, hisob-kitob usuli bo'yicha esa, majburiyat yoki da'vo yuzaga kelgan yoki to'lanishi kerak bo'lgan vaqtda hisobvaraqlarda tan olinadi.

Davlat operatsiyalarini naqd pul asosida ko'rib chiqish ularni pul hisoblari bilan solishtirish imkonini beradi va shu bilan davlat operatsiyalarining pul agregatlariga qay darajada ta'sir qilishini aniqlashni osonlashtiradi. Bunday taqqoslash iqtisodiy tahlil nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega bo'lib, bunda kassa (davlat moliya statistikasi) va hisob-kitob usuli (pul hisoblari) bo'yicha qayd etilgan operatsiyalar o'rtasidagi farq to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish natijasida yuzaga keladi. Bunday qarz davlatning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olmasligini aks ettiradi (ko'pincha foizlarni to'laydi) va ko'pincha pul mablag'lari va hisoblangan budjet qoldiqlari o'rtasida sezilarli tafovutlarga olib keladi (pastga qarang). Hukumatning mablag'lardan sof foydalanishini ko'rsatuvchi hisob-kitob balansi davlat majburiyatlarini (ichki va tashqi), kassa balansi esa haqiqiy foiz to'lovlarini aks ettiradi. Naqd pul taqchilligi hisoblangan defitsitdan past bo'lgan hukumat odatda foizlar va boshqa majburiyatlar bo'yicha qarzdor bo'ladi.

Davlat moliya statistikasi tizimi

Davlat moliya statistikasi tizimi davlatning milliy va jahon iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan amalga oshirilgan operatsiyalarini to'liq hisobga olish hamda birinchi navbatda davlat tushumlari, to'lovlari va to'lanmagan majburiyatlarini aniqlashga mo'ljallangan. Davlat moliya statistikasi tizimi davlatning milliy va jahon iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan amalga oshirilgan operatsiyalarini to'liq hisobga olish hamda birinchi navbatda davlat tushumlari, to'lovlari va to'lanmagan majburiyatlarini aniqlashga mo'ljallangan.

Daromadlar, tushumlar, to'lovlar va xarajatlar

Davlat budjetining holati va uning makroiqtisodiy sohaga ta'sirini baholash uchun mutaxassislar daromadlar va xarajatlarni aniq ajratib olishlari kerak. Faqat majburiyatlarni to'lash bilan bog'liq bo'lmagan

tushumlar daromad hisoblanadi. Davlat tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha tushumlar daromad hisoblanmaydi, chunki bunday kreditlar qaytarilishi shart. Xuddi shunday, barcha to'lovlar xarajatlar hisoblanmaydi. Masalan, kreditni to'lash mablag'larning sarflanishi emas, chunki u kredit berishdan kelib chiqadigan majburiyatdan kelib chiqadi.

Yalpi va sof miqdor

Daromadlar olish va mablag'larni sarflash bo'yicha davlat operatsiyalarini statistik ma'lumotlarda to'liq aks ettirish uchun daromadlar va xarajatlar qisqa muddatli deb hisoblanadi. Misol uchun, maktab to'lovlari ta'lim uchun balanslash xarajatlari sifatida ko'rsatilmaydi va soliq yig'ish xarajatlari salbiy daromad sifatida soliq tushumlaridan chegirilmaydi. Qarz berish va qarz olish bu qoidadan ikkita asosiy istisno hisoblanadi. Bu holatda yagona muhim ahamiyatga ega bo'lgan narsa bu mablag'larning hukumatga va hukumatdan yana orqaga tez harakatlanishi hisoblanadi.

Ikki tomonlama va bir tomonlama operatsiyalar

Ikki tomonlama bitimlar — bu tovarlar yoki xizmatlar evaziga pul to'lanadigan yoki olinadigan operatsiyalar. Bir tomonlama operatsiyalarda to'lovlarni amalga oshirish yoki olish evaziga hech narsa olishni nazarda tutmaydi. Bir tomonlama bitimlarga o'tkazmalar va kafillar misol bo'la oladi.

Soliq va soliqdan tashqari tushumlar

Daromadga kafillardan tashqari barcha qaytarilmaydigan tushumlar kiradi. Daromad joriy mablag'lar va kapitaldan tushgan tushumlarga (shu jumladan, faqat asosiy vositalarni sotishdan olingan daromadlarga) bo'linadi. Soliqlar davlat organlari tomonidan olinadigan va davlat ehtiyojlari uchun foydalaniladigan bir tomonlama majburiy tushumlardir. Soliq tushumlari (sof summasi ilgari to'langan soliq

to'lovlarini qaytarishni hisobga olmaganda) majburiy ijtimoiy sug'urta badallari va fiskal monopoliyalar tomonidan davlat budjetiga o'tkaziladigan daromadlarni o'z ichiga oladi.

4.2. Dinamik makroiqtisodiyotda fiskal balans

Agar biz davlat organlarining operatsiyalarini pul oqimi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqsak, unda jami tushumlar har doim umumiy to'lovlarga teng bo'ladi. Buning yordamida davlat organlarining budjet hisoblari har doim qaysidir ma'noda muvozanatli bo'ladi. Biroq tahlil qilish va qaror qabul qilish zaruratidan kelib chiqib, bir tomondan davlat daromadlari va grantlari o'rtasidagi farqqa, ikkinchi tomondan esa ularning xarajatlariga, shu jumladan sof kreditlashga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Davlat moliyasi statiskasida fiskal balansning an'anaviy ta'rifi aynan shu tamoyildan kelib chiqadi, balansni umumiy daromadlar va jami xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida ko'rib chiqadi.

Umumiy; kamomad / = (daromad + olingan transfertlar) – (xarajat + kreditlar minus ijobiy qarzni qaytarish) qoldiq.

Ushbu holat “chiziqdan yuqori”. Satr ostidagi qolgan elementlar “moliyalash” deb ataladi. Buni yozishning yana bir usuli:

Jami taqchillik / = ortiqcha moliyalashtirish = (kreditlar — amortizatsiya) — sof pul o'sishini moliyalashtirish.

Shunday qilib, davlat organining budjet taqchilligi xarajatlar va sof kreditlashning daromadlar va kafilliklardan tushumlardan ortiq qismini ifodalaydi. Davlat organi taqchillikni qarzga olish va/yoki o'zining likvid mablag'laridan foydalanish hisobiga qoplaydi. Budjet balansining ushbu an'anaviy ta'rifi budjet tahlilida juda muhimdir, chunki u butun hukumatning moliyaviy ahvoli, shuningdek, pul sohasi, ichki talab va to'lov balansiga qanday ta'sir qilishini to'liq tasavvur qilish imkonini beradi.

4.3. Dinamik makroiqtisodiyotda budjet tahlili

Davlat Moliya Statistikasining umumiy taqchilligi tushunchasi defitsitni aniqlashda keng qo'llanilsa-da, fiskal balansni o'lchashning yagona eng yaxshi usuli mavjud emas. Maqsadga qarab, turli xil tahliliy mezonlarga asoslanib, balansni aniqlash uchun boshqa tushunchalardan foydalanish mumkin. Budjet holatining umumiy ko'rsatkichi sifatida ko'pincha taqchillik yoki ijobiy saldoning YaIMga nisbati olinadi. Biroq, hatto ushbu an'anaviy usul ham bir qator boshqa chora-tadbirlar yoki ushbu bo'limda muhokama qilingan barcha choralar bilan to'ldirilishi mumkin. Umumiy chora-tadbirlar soliqqa tortish va xarajatlar kabi fiskal siyosatning tarkibiy jihatlarini hisobga olishi kerak.

Davlat sektorining qarzga bo'lgan ehtiyojini aniqlash butun davlat sektori uchun budjet qoldig'ini hisoblashning an'anaviy usuli hisoblanadi. Shuningdek, u budjet balansining eng keng qamrovli standart ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi, chunki u butun davlat sektorining moliyaviy resurslariga sof talablarni o'z ichiga oladi. Umumiy muvozanat tushunchasidan davlat boshqaruvining har qanday darajasida foydalanish mumkin. Hukumat va umumiy hukumatning qarzga bo'lgan ehtiyojlari butun davlat sektori ehtiyojlarining ajralmas qismi bo'lib, uni umumiy hukumat va davlat korxonasi sektorining qarzga bo'lgan ehtiyojlaridan va shunga mos ravishda tarmoqlar o'rtasidagi balanslashdan aniqlash mumkin.

Joriy budjet balansi (joriy hisob balansi) joriy daromadlar va joriy xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich ko'pincha davlat jamg'armalarining hajmini aniqlash uchun ishlatiladi va shuning uchun umumiy milliy jamg'armalarga davlat hissasining ko'rsatkichlaridan biri sifatida quyidagicha yozilishi mumkin:

**Joriy = ommaviy = kumulativ = kumulativ budjet jamg'armasi
joriy daromad joriy balans xarajatlari**

Biroq, bu kontsepsiyadan budjetni amaliy tahlil qilish jarayonida foydalanish bir qator cheklovlar bilan bog'liq. Bu kontsepsiya, bir tomondan, kapital va ikkinchi tomondan, joriy xarajatlar va daromadlar o'rtasidagi farqqa asoslanadi. Kapital xarajatlarga ishlab chiqarishda bir yildan ortiq foydalanish kutilayotgan aktivlarni sotib olish, shuningdek, kapital o'tkazmalar kiradi; boshqa barcha xarajatlar joriy deb tasniflanadi. Bu tafovut, joriy va kapital xarajatlarning an'anaviy tasnifi kabi, mohiyatan o'zboshimchalikdir. Bundan ham muhimi, har qanday davlat investitsiyalari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirayotgani uchun ma'qullanishi kerak, degan asos turli loyihalarni moliyalashtirish uchun davlat mablag'laridan o'ta isrofgarchilikka yo'naltirilgan ko'plab misollar mavjudligi bilan ham shubha uyg'otadi. Bundan tashqari, agar kapital qo'yilmalar asosiy vositalarni saqlashga sarflangan mablag'dan afzal ko'rilsa, bu oxir-oqibat sekinroq iqtisodiy o'sishga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, joriy fiskal balans ko'rsatkichi bir qarashda jozibador ko'rinsa-da, yaxshi ko'rsatkich bo'lib xizmat qila olmaydi. Bundan tashqari, tashqi yoki ichki sektorlarda fiskal pozitsiyaning makroiqtisodiy muvozanatga ta'sirini tahlil qilish uchun juda kam qo'llaniladi.

Foiz to'lovlarini istisno qiladigan birlamchi yoki foizsiz balans an'anaviy balans ko'rsatkichidan foiz to'lovlarini hisobga olmaganda, joriy budjet siyosatining turli bosqichlarda ta'sirini to'g'ri aniqlash imkonini beradi. Bu birlamchi balans hukumatning amaldagi fiskal siyosati sof davlat qarzigacha qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi va shuning uchun hukumat taqchilligini bir xil darajada ushlab turish mumkinligining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Buni quyidagicha yozish mumkin:

asosiy budjet = an'anaviy — to'lov kamomad / budjet taqchilligi / foiz ijobiy balanslar

Operatsion balans — bu inflatsiya tufayli foizlar to'lovlarining bir qismini chegirib tashlagan an'anaviy balans yoki birlamchi balans va

foiz to'lovlarining real komponenti. To'lanmagan (nominal) davlat qarzining real qiymati inflatsiya tufayli pasayadi, garchi kreditorlarga yuqori nominal foiz stavkalari ko'rinishida kompensatsiya to'lanadi. Ko'pincha naqd pulni tuzatish deb ataladigan bu kompensatsiya kapitalning rentabelligidan ko'ra kapitalning daromadidir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, davlat qarziga xizmat ko'rsatish uchun foiz to'lovlarining bir qismi aslida asosiy qarzni to'lash hisoblanadi va shuning uchun agar bu miqdor to'lov chizig'idan yuqori ko'rsatilgan foizlardan chiqarib tashlanmasa, kamomad summasi chiqadi. Operatsion balans tushunchasidan foydalanganda bu muammo yuzaga kelmaydi. Bunday konsepsiyadan foydalanish, ayniqsa, inflatsiya darajasi yuqori va davlat qarzi katta bo'lgan mamlakatlarda juda muhimdir, chunki bu ko'rsatkich har qanday yil uchun byudjet siyosatining davlat qarzining real darajasiga ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

Inflatsiya sharoitida davlat real qarzining o'zgarish dinamikasi nominal davlat qarzining o'zgarish dinamikasiga qaraganda budjet siyosati istiqbollarinining aniqroq ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda an'anaviy va operatsion balanslar o'rtasida katta tafovutlar bo'lishi mumkin va bu ikki ko'rsatkichning tendensiyalari bir-biridan juda farq qilishi mumkin.

Bu munosabatni quyidagicha ifodalash mumkin:

Operatsion = an'anaviy — inflatsiya. Komponent kamomad taqchilligi foizi, to'lovlar Pos. ijobiy balans.

4.4. Davlatning fiskal siyosati va uning turlari

Fiskal siyosat budjet-soliq siyosatining bir qismidir. Budjet va soliq siyosati soliq to'lovlari va davlat xarajatlarining umumiy hajmini, shuningdek soliq tizimining ichki tuzilmasini va davlat xarajatlari tuzilmasini o'zgartirishni birlashtiradi. Fiskal siyosat budjet daromadlari va xarajatlarining umumiy miqdoriga taalluqli budjet va soliq siyosatining faqat bir qismini qamrab oladi.

Moliyaviy siyosat ham yakuniy, ham oraliq maqsadlarga erishish uchun amalga oshiriladi. Fiskal siyosatning yakuniy maqsadi iqtisodiyotni barqarorlashtirishdir, ya'ni moliyaviy siyosat barqarorlik siyosati. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish vazifasi ish bilan ta'minlash siyosati bevosita bog'liq bo'lgan va narx darajasini barqarorlashtirish siyosatini amalga oshiradigan antisiklik siyosatni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ushbu bobda to'lov balansi muvozanatiga erishish siyosati ko'rib chiqilmaydi, chunki biz iqtisod yopiq, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqaga ega emas deb hisoblaymiz.

Moliyaviy siyosatning oraliq maqsadlari strategik (yakuniy) maqsadlarni amalga oshiradigan budjet parametrlari hisoblanadi. Fiskal siyosatning bunday oraliq maqsadlari quyidagilardan iborat:

- budjetni oshirish yoki kamaytirish;
- budjet kamomadini bartaraf etish yoki yaratish;
- davlat qarzini tugatish yoki oshirish.

Fiskal siyosatning yakuniy va oraliq maqsadlari uning imkoniyatlarini namoyish etadi. Fiskal siyosat umumiy talabga ta'sir qiladi va iqtisodiyotda asosan qisqa va o'rta muddatli muammolarni hal qiladi.

Moliyaviy siyosat maqsadlariga erishishning asosiy vositasi sifatida soliq stavkasini o'zgartirish, davlat xarajatlari hajmining o'zgarishi, transfer to'lovlari hajmining o'zgarishi deb atash mumkin.

Fiskal siyosat iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun davlat udjeti daromadlari va xarajatlarini shakllantirish bilan shug'ullanadi.

Fiskal siyosatning bir necha turlari mavjud.

Umumiy talabga ta'sirning xarakteriga qarab, uning ikkita asosiy turi mavjud: ekspansion (rag'batlantiruvchi) va restriksion (cheklovchi) siyosati. Ulardan birinchisi umumiy talabni kengaytirishga, ikkinchisi esa uning pasayishiga qaratilgan.

Hukumat ekspansion va cheklov siyosati yordamida qarama-qarshi vazifalarni hal qilishga harakat qiladi. Ekspansion fiskal siyosati hukumat iqtisodiy faoliyatni salbiy deb hisoblasa va milliy

daromadlarning o'sishini rag'batlantirishga intilganda amalga oshiriladi. Restriksion siyosati, aksincha, iqtisodiyotning "qizib ketishi"ni va inflatsiya pasayishini oldini olish maqsadida ortiqcha tadbirkorlik faoliyatini qaytarishga qaratilgan.

Harakat mexanizmining o'ziga xos xususiyatlariga qarab, fiskal siyosat ixtiyoriy va avtomatik turlariga ajratiladi.

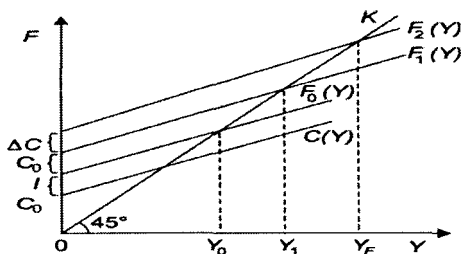
Ixtiyoriy ravishda fiskal siyosatning ko'lamini va vositalarini o'zgartirish, shuningdek, ushbu qarorlarni hayotga o'tkazish bo'yicha maxsus qarorlar qabul qilish zaruratini nazarda tutadi. Bunday yechimlarning avtomatik siyosati o'z ichiga olmaydi, lekin o'rnatilgan stabilizatorlar asosida ishlaydi. Ichki stabilizatorlar - bu iqtisodiy siklning bosqichlarini o'zgartirganda, mustaqil ravishda, maxsus siyosiy qarorlarsiz vositalarga ta'sir qiladigan mexanizmlardir. Soliq siyosatining ajralmas stabilizatorlari progressiv (yoki mutanosib) soliq tizimi va ishsizlik nafaqalarini o'z ichiga oladi.

Misol uchun, agar mutanosib soliqqa tortish va milliy daromad kamaytirilsa, soliq yig'implari miqdori ham kamayadi. Bu avtomatik ravishda milliy daromadning pasayishiga to'sqinlik qiladigan xarajatlarsiz defitsit siyosatini amalga oshirishga olib keladi. Yoki, aytaylik, bizda milliy daromad o'sishi bor. Bu ishsizlikning qisqarishi bilan birga keladi, bu esa o'z navbatida ishsizlarga to'lanadigan imtiyozlarning umumiy hajmini avtomatik ravishda kamaytiradi. Shunday qilib, jami talab tushib ketadi va ortiqcha biznes faoliyatiga to'sqinlik qiladi.

Oraliq maqsadlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, fiskal siyosat ajratiladi: budget kamomadi siyosati (uning xilma xilligi - xarajatsiz defitsit siyosati), daromadlarni qayta taqsimlash siyosati, katta muvozanat budjeti siyosati va kichik muvozanat budjeti siyosati.

Budget kamomadi siyosati keynesian postulatlariga asoslangan. Uning ma'nosi shundaki, davlat xarajatlarni amalga oshirib, umumiy talabning pasayishiga olib keladi, shu bilan birga surunkali

yuklanmagan ishlab chiqarish apparatini yuklab olish va shunga mos ravishda milliy daromadlarning o'sishiga yordam beradi. (qismida batafsil tavsiflangan "Keyns kesishmasi" tasvirlangan. 45° burchakdagi chiziq absissa o'qiga (OK nuriga) to'g'ri burchakning bisektrissasidir. $C(y)$ liniyasi-keynesian iste'mol funksiyasi. I qiymati-iqtisodiyotdagi investitsiyalar hajmi, biz C liniyasiga qo'shamiz y) uning butun uzunligi bo'ylab.

4.1 - rasm. “Daromad-xarajatlar” modelidagi budget kamomadi siyosatining oqibatlari.

Umumiy rejalashtirilgan xarajatlarni ko'paytirish sababi – tovarlar sotib olish va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirish uchun kam davlat xarajatlari. Agar ushbu maqsadlar uchun mo'ljallangan davlat xarajatlari qo'shimcha ravishda AC qiymatini oshirsa, iqtisodiyot to'liq ish bilan ta'minlanadi va milliy daromad Y qiymatiga teng.

Xarajatlarsiz defitsit siyosati. Biz faqat fiskal siyosatning bir variantini ko'rib chiqdik, chunki davlat barqaror daromadlar bo'yicha xarajatlarni oshiradi. Ammo budget kamomadining siyosati boshqacha tarzda amalga oshirilishi mumkin: davlat xarajatlarni o'zgarishsiz qoldirib, daromadni kamaytiradi. Ushbu siyosatning iqtisodiy ma'nosi quyidagicha, Davlat soliq miqdorini pasaytiradi, shuning uchun jismoniy shaxslar daromad oladi. Daromadning o'sishi iste'molning o'sishiga olib keladi. Iste'molning o'sishi umumiy talabning o'sishi va shuning uchun milliy daromadning o'sishi demakdir. Bu holda,

solliqlarning o'zgarishi (- Dt) va daromadning o'zgarishi (du) qarama-qarshi belgilarga ega.

Daromadlarni qayta taqsimlash siyosati. Fiskal siyosatning Keynes variantlari nafaqat kam ta'minlangan budjetga asoslangan. Daromadlarni qayta taqsimlash siyosati davlat daromadlari va xarajatlarining tengligini nazarda tutadi. Ushbu siyosatning asosiy g'oyasi mamlakatning iqtisodiy faol aholisi yuqori daromadga ega bo'lgan va daromadlari past bo'lgan shaxslarga bo'linadi. Yuqori daromadga ega bo'lganlar iste'mol uchun nisbatan past cheklovga ega. Kambag'al odamlar, aksincha, iste'mol qilish uchun eng katta moyillik nisbatan yuqori. Agar davlat milliy daromadni aholining kambag'al qatlamlari foydasiga qayta taqsimlashni amalga oshirsa, iste'mol qilishning o'rtacha chegarasi oshadi. Natijada, umumiy talab oshadi va uning ortida milliy daromad bo'ladi.

Katta muvozanat budjeti siyosati. Bu siyosat Keynes nazariyasi doirasida asoslanadi va daromad qayta taqsimlash siyosati kabi, budjet taqchilligi olib kelmaydi. Milliy daromadning o'sishi bu yerda bir vaqtning o'zida hamda davlat daromadlari va xarajatlarining bir xil o'sishiga olib keladi. Bunday siyosat ta'sirining iqtisodiy mexanizmi milliy ishlab chiqarish hajmi quyidagicha talqin etiladi: Davlat, tovarlar sotib olish va xizmatlar uchun to'lovlarni oshirish, iqtisodiyotda ikkita ta'sir ko'rsatadi:

- jami rejalashtirilgan xarajatlarni va shunga mos ravishda milliy daromadni oshirish;

- xarajatlarning va milliy daromadning o'sishiga olib keladigan xususiy shaxslarning daromadlarini oshirish.

Davlat xaridlarining o'sishi bilan bir vaqtda soliqlarning o'sishi faqat bitta natijaga ega: xususiy shaxslarning daromadlari kamayadi, ya'ni ularning xarajatlari va milliy daromadlari kamayadi.

Natijada, jismoniy shaxslar darajasida daromadlarning o'sishi va qisqarishining ikkita ta'siri bir-birini o'chiradi. Shunga ko'ra, davlat

xaridlarining ko'payishi darajasida milliy daromadlarning o'sishining bir ta'siri mavjud.

Neoklassiklar, keynschilardan farqli o'laroq, muvozanat kichik budjet siyosatining tarafdorlari. Kichik budjet davlatning iqtisodiy hayotga minimal aralashuvi prinsipining aniq ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Neoklassiklar, davlat xaridlarining o'sishining asosiy natijasi, xususiylar sektordan davlat sektoriga mablag'larni qayta taqsimlashdir, bu esa investitsiyalarni bekor qilish ta'siridan kelib chiqadi. Biroq, ba'zan bunday qayta taqsimlash foydali bo'lishi mumkin. Bu xususiylar sektorining yo'qolishi davlat mol-mulki va tadbirkorlik sektorining taklifining o'sishidan kamroq bo'lganda sodir bo'ladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha maxsus hukumat qarorlari asosida siyosat turlari asosan ixtiyoriy fiskal siyosatning turlarini ifodalaydi. Ularning har biri o'z muammolarini keltirib chiqaradi. Byudjet kamomadi siyosati va sarf-xarajatlarsiz kamomadning ortiqcha ishtiyoqi iqtisodni to'liq ishga tushirishga olib kelishi mumkin va talabni yanada rag'batlantirish boshqarilmaydigan inflatsiyani keltirib chiqaradi. Bunday holatda ortiqcha talabni bartaraf etish uchun davlat xarajatlarini kamaytirish yoki soliqlarni ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

Daromadni qayta taqsimlash siyosati yaxshi, chunki uni amalga oshirishda budjetni ko'paytirish lozim. Biroq, agar jamiyatning boy qatlamlari o'zlari ishlab chiqargan tovarlar va xizmatlar narxini oshirib yuborsa, uning samaradorligi keskin kamayishi mumkin. Narxlarni oshirib, ular yana kam daromadli fuqarolarga soliq yukini almashtiradilar. Inflatsiyaga qarshi kurashda daromadlarni qayta taqsimlash siyosati ham qo'llanilishi mumkin. Bunday holda, aholining boy va kambag'al qatlamlariga to'lanadigan soliqlarning dinamikasi boshqa yo'nalishga ega bo'lishi kerak: boylarning soliq yuki ko'paymaydi, aksincha, kamayadi ($DT < 0$), kambag'allarning soliq yuki kamaymaydi, lekin ortadi ($DT > 0$).

Kichik tanqissiz budjetdan ko'ra yaxshirog'i yo'qdek tuyuladi. Biroq, kichik tanqissiz budjet davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik

tamoyiliga mos keladi. Bu esa o'z navbatida, keynschilar nazariyasiga ko'ra, mamlakatning ishlab chiqarish apparatini, ishsizlikni ko'tara olmasligiga va iqtisodiy pasayishga olib keladi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosalar

Neoklassiklar, keynschilardan farqli o'laroq, muvozanat kichik budjet siyosatining tarafdorlari. Kichik budjet davlatning iqtisodiy hayotga minimal aralashuvi prinsipining aniq ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Neoklassiklar, davlat xaridlarining o'sishining asosiy natijasi, xususiylar sektordan davlat sektoriga mablag'larni qayta taqsimlashdir, bu esa investitsiyalarni bekor qilish ta'siridan kelib chiqadi. Biroq, ba'zan bunday qayta taqsimlash foydali bo'lishi mumkin. Bu xususiylar sektorning yo'qolishi davlat mol-mulki va tadbirkorlik sektorining taklifining o'sishidan kamroq bo'lganda sodir bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Budjet hisoblari nima?
2. Budjet balansi nima?
3. Kamomdini moliyalash nima?
4. Joriy budjet qoldig'i qanday hisoblanadi?
5. Kamomad qanday moliyalashtiriladi?
6. Davlat xarajatlarning qanday asosiy kategoriyalarini bilasiz?
7. Subsidiyalar deganda nima tushuniladi?
8. Subsidiyalarni baholashda nimalarni nazarda tutish kerak?
9. Ijtimoiy himoya tizimi qanday asosiy unsurlarni o'z ichiga oladi?

V BOB. PUL VA INFLATSIYA

5.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari

Pul – iqtisodiyot sub'ektlari mulkining bir turi bo'lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko'ra farq qiladi: birinchidan, pul yuqori likvidliliklar, ya'ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf — xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o'zgarmas bo'lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadlilik darajasi boshqa mulk turlarinikidan ancha kam. Shunga qaramasdan kishilar nima uchun mulk sifatida pulga egalik qilishga harakat qiladilar? Bu savolga javobni pulning funksiyalaridan topamiz. Odatda pulning uch asosiy funksiyasi mavjud deb qaraladi. Bular: to'lov vositasi (almashinuv vositasi); qiymat o'lchovi vositasi. jamg'arish (boylik to'plash) vositasi. Umumiy ekvivalentlilik, yuqori likvidlilik xususiyatlari pulni ideal to'lov vositasiga aylantiradi. Qiymat o'lchovi sifatida pullar tovarlar bahosini ifodalaydi va turli tovarlar qiymatini taqqoslash imkonini beradi.

O'z tovari uchun olgan pulni sotuvchi doim ham birdaniga ishlatvermaydi. Shu sababga ko'ra pullar ularga o'tkazilgan qiymatni saqlab turishlari juda muhim. Agar pul aytilgan xususiyatga ega bo'lsa, unda u boylik to'plash maqsadida jamg'ariladi. Pulning bu funksiyasini muqobil tarzda mulkning boshqa turlari — obligatsiyalar, aksiyalar, ko'chmas mulk ham bajarishi mumkin. Rivojlangan iqtisodiyot sharoitida pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasi jamg'arish vositasi vazifasiga nisbatan muhimroq ahamiyat kasb etadi. Pulning yuqori likvidlilik va qiymatni saqlab turishi xususiyatlar barcha turdagi to'lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va muddatsiz depozitlarning likvidlilik darajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan agregatlarga bo'linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda – M0; M1; M2; M3 deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi. Pul agregatlarining

tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o'zaro farq qilishi mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

M_0 – muomaladagi naqd pullar;

$M_1 = M_0 + \text{talab qilib olinadigan depozitlar} + \text{chekli omonatlar} + \text{yo'l cheklari};$

$M_2 = M_1 + \text{muddatli depozitlar} + \text{jamg'arma depozitlari};$

$M_3 = M_2 + \text{depozit sertifikatlari} + \text{jamg'arma sertifikatlari} + \text{davlatning qimmatli qog'ozlari}.$

Makroiqtisodiy tahlilda M_1 va M_2 pul agregatlari eng ko'p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi turli sabablarga bog'liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M_1 ga talab tezroq o'ssa, foiz stavkasining o'sishi natijasida M_2 va M_3 ga talab M_1 ga nisbatan tezroq o'sadi.

5.2. Inflatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari

Inflatsiya — ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflatsiya (lotincha inflatio — shishish, bo'rtish, taranglashish) — bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur'ati qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotga xavfli ta'siri shunchalik katta bo'ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o'tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog'liq.

Ammo inflatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo'lib tursa, ba'zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861 - 1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo'llanildi. Inflatsiyaning atamasi muomaladagi qog'oz pul massasining tovarlarning real taklifiga

nisbatan haddan ziyod ko'payib ketishi holatini izohlangan. Ammo inflatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyandalari bunday nomutanosiblikning sababi to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa, budget taqchilligi va qo'shimcha pul chiqarish yo'li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko'paytirish inflatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondashuv tarafdorlari inflatsiyaning manbayi ishlab chiqarishning haddan ziyod o'sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondashishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o'ssa yoki yalpi talab ko'paygani holda o'zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko'tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo'shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo'ladi.

Inflatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o'sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflatsiya namoyon bo'lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valuta kururlarining o'zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o'zgarishi;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflatsiya baho indeksleri — deflator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi inflatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati) deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\pi = \frac{P - P_{-1}}{P_{-1}}$$

bunda: π – yillik inflatsiya sur'ati;

P joriy yilning narxlar indeksi; P_{-1} o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda "70-miqdor qoidasi" deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflatsiya darajasiga bo'lish kifoya.

Misol uchun, yillik inflatsiya darajasi 7% ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, $(70:7 = 10)$.

Real YaIM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham "70-miqdor qoidasidan" foydalaniladi.

5.3. Inflatsiyaning turlari. Talab va taklif inflatsiyasi

Talab inflatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, "haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi". Talab inflatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho,

ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda yalpi talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarasligining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xom ashyo resurlarini shu o'zgaras bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish haqini oshirishni talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to'la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zaxiralarni ishlab chiqarishga ertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflatsiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo'ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo'lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Yalpi taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o'sishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xom ashyo va yoqilg'i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflatsiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta'sir qiladi. Taklif mexanizmi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko'payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, taklif inflatsiyasi o'z-o'zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo'shimcha o'sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o'sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko'rish zarur

bo'ladi. Inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo'ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta'minlanmagan o'sishi aholi qo'lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi, ya'ni, uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko'paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo'lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo'ladi. Chunki, narxlarning o'sishi aholi pul daromadlarining o'sishidan yuqori bo'lgan (30% 50%- 20%). Inflatsiyani real daromadlar darajasiga ta'siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog'liq. **Kutilayotgan inflatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflatsiyaning u olayotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajasini saqlab qolish chorasini ko'radi. Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$$i = r + \pi_{kut}$$

Bu yerda i - nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; π_{kut} — kutilayotgan inflatsiya darajasi.

Inflatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$i = \frac{r + \pi_{kut}}{1 + \pi_{kut}}$$

Kutilmagan inflatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. Shuningdek kutilmagan inflatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflatsiya bir-biri bilan qo'shib ketadi. Masalan, talab inflatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan

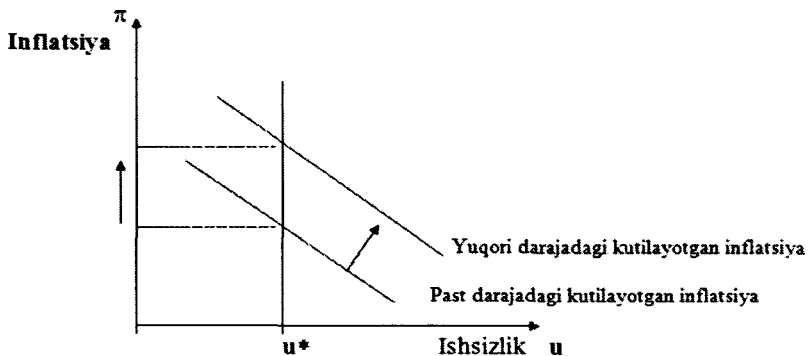
inflatsiya darajasini e'tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflatsiyasini keltirib chiqaradi. Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik oxir-oqibat giperinflatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi. Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflatsiyaning rasmiy mezoni amerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan. F. Kegan giperinflatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan. Giperinflatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag'lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar- moddiy boyliklari jamg'arishga yo'naltiriladi.

5.4. Inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liklik. Fillips egri chizig'i

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan shariotda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflatsiyasi ro'y beradi.

Ishsizlik va inflatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V. Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig'i** (5.1 -rasm) deb ataladi.

Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'liqlikni xarakterlaydi.

5.1-rasm. Fillips egri chizig'i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflatsiyaning sur'atiga bog'liq. Kutilayotgan inflatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflatsiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f \left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \right) + \varepsilon$$

Bu yerda π — inflatsiyaning haqiqiy darajasi;

π_{kut} - inflatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f\left(\frac{Y_h}{Y_p}\right) \text{ — talab inflatsiyasi;}$$

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsiyent;

ε - tashqi baho shoki (taklif inflatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra Y_aIM ning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\Delta u = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinib turibdiki, haqiqiy inflatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'liqlikka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib, ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Bob yuzasidan qisqacha xulosalar

Umuman olganda inflatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa budjet taqchilligi va qo'shimcha pul chiqarish yo'li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko'paytirish inflatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondashuv tarafdorlari inflatsiyaning manbayi ishlab

chiqarishning haddan ziyod o'sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondashishadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Pul tushunchasiga ta'rif bering.
2. Pulning asosiy funksiyalari nimalardan iborat.
3. Infilatsiyaning hisoblash usullari.
4. Talab infilatsiyasi nima.
5. Taklif infilatsiyasi nima.
6. Fillips egri chizig'iga ta'rif bering.

VI BOB. INVESTITSİYALAR VA KAPITAL QIYMAT

6.1. Firmalarning investitsiya qarorlari

Ushbu bobda biz firmalarning investitsiya qarorlariga murojaat qilamiz va konveksni sozlash xarajatlari ostida investitsiyalarning asosiy neoklassik modelini muhokama qilamiz. Ushbu model investitsiyaning "*q* modeli" sifatida tanilgan, bu yerda *q* - o'ratilgan kapitalning bozor qiymatining uning o'rni bosish qiymatiga nisbati. Biz modelni aniqlik sharoitida ham, noaniqlik sharoitida ham muhokama qilamiz.

Hozirgacha biz firmalar o'z kapitalini shunday tanlaydilar, kapitalning marjinal mahsuloti real foiz stavkasi va amortizatsiya darajasi bilan belgilanadigan kapitalning foydalanuvchi qiymatiga teng bo'lsin deb faraz qildik. Bu nazariya aslida investitsiyalarning optimal stavkasini emas, balki optimal kapital zaxirasini aniqlaydi. Investitsion oqimlar firmaning joriy kapitaldan optimal kapitalga qanchalik tez o'tishini aniqlaydi. Agar firmalar o'z kapitalini darhol va xarajatsiz moslashtira olsalar, kapital zaxiralari darhol optimal darajaga ko'tariladi. Bu biz hozirgacha bilvosita ishlatgan taxmin. Biroq, aslida kapitalning o'zgarishi tuzatish xarajatlarini o'z ichiga oladi. O'zining ishlab chiqarish kapitali zaxirasini ko'paytirishni tanlagan firma qo'shimcha joyni ijaraga olishi yoki sotib olishi, yangi asbob-uskunalar sotib olishi va o'rnatishi va xodimlarni qo'shimcha uskunalaridan foydalanishga o'rgatishi kerak. Bundan tashqari, yetkazib berishda kechikishlar va o'rnatish xarajatlari mavjud bo'lib, kapitalni tezda sozlash uchun qimmatroq bo'ladi. Bu barcha xarajatlarni qo'shimcha kapital tovarlarni sotib olish xarajatlarga qo'shimcha hisoblanadi. Umuman olganda, ushbu sozlash xarajatlari konveks bo'lishini kutish kerak (ya'ni, ular investitsiya hajmiga bog'liq). Investitsiyalarning mutlaq darajasi qanchalik yuqori bo'lsa (ya'ni, mavjud kapitalga qo'shilish aksiya yoki undan ayirish), qo'shimcha kapital birligini o'rnatish (yoki o'chirish) uchun o'rtacha sozlash qiymati shunchalik yuqori bo'ladi.

Firmalarning investitsiya xulq-atvorini o'rganishga qiziqish bir necha sabablarga ko'ra oldindan belgilanadi. Birinchidan, investitsion xarajatlar mamlakatda ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun umumiy xarajatlarning salmoqli qismini (15-20%) tashkil etadi. Shuning uchun ularning hajmi yalpi talabning umumiy hajmiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, ular umumiy xarajatlarning eng o'zgaruvchan va o'zgaruvchan elementi bo'lib, ularning o'zgarishi tadbirkorlik faoliyatining siklik tebranishlariga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, narxlar o'zgarish iqtisodiyotda multiplikator effekti mavjudligi sababli, qisqa muddatda investitsiyalar dinamikasi ishlab chiqarishning real hajmida investitsiyalar o'zgarishidan yuqori bo'lgan qiymatga o'zgarishi mumkin. To'rtinchidan, investitsiya xarajatlari hajmining o'zgarishi nafaqat qisqa muddatli, balki uzoq muddatli oqibatlarga olib keladi. Uzoq muddatda ularning ko'payishi kapital fondining ko'payishiga va mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishiga olib keladi. Shu sababli, joriy yildagi investitsiyalar keyingi yillardagi yalpi taklifning real hajmi dinamikasiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Makroiqtisodiyotda sarmoya deganda firmalar tomonidan to'plangan kapitalni saqlash yoki ko'paytirish uchun sotib olingan tovarlar yig'indisi tushuniladi. Investitsion ob'yektga qarab quyidagilar mavjud:

- ♦ asosiy kapitalga investitsiyalar (binolar, mashinalar, uskunalar sotib olish);
- ♦ tovar-moddiy zaxiralarga (xom - ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, omborda saqlanadigan tayyor mahsulotlar) investitsiyalar;
- ♦ uy-joy qurilishiga investitsiyalar (uy xo'jaliklari tomonidan uy-joy sotib olish);
- ♦ inson kapitaliga investitsiyalar (sog'liqni saqlashni rivojlantirish, ta'lim tizimini takomillashtirish va boshqalar uchun pul mablag'lari).

Makroiqtisodiy tadqiqotlar uchun asosiy kapitalga investitsiyalar eng katta ahamiyatga ega. Ularga sof (I) va qayta tiklanadigan

investitsiyalar kiradi. Birinchisi sarmoyaviy daromadga investitsiyalardir. Ikkinchisi mavjud uskunalarni kapital ta'mirlash va almashtirish uchun ishlatiladi va amortizatsiya ajratmalari hisobidan moliyalashtiriladi. Sof va tiklanadigan investitsiyalar yig'indisi yalpi investitsiyani (I^B) tashkil qiladi:

$$I^B = I + dK,$$

Bu yerda d - amortizatsiya normasi; K - asosiy kapitalning qiymati.

Asosiy fondlarga qo'yilgan investitsiyalar hajmi va mahsulotning real hajmi qiymatining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikka qarab quyidagilar ajralib turadi:

a) avtonom investitsiyalar (I^a) - qiymati yalpi talabning o'zgarishiga va demak, milliy ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan investitsiyalar;

b) induksiya qilingan investitsiyalar (I^{inv}) - o'tgan yillardagi real ishlab chiqarishning barqaror o'sishi bilan oldindan belgilab qo'yilgan investitsiyalar.

Qayta tiklash uchun barcha investitsiyalar avtonomdir va asosiy fondlarga sof investitsiyalar ham avtonom, ham induksiya bo'lishi mumkin.

Sof avtonom investitsiyalar miqdori ko'plab omillar bilan belgilanadi. Bularga quyidagilar kiradi:

- 1) real foiz stavkasi;
- 2) sof foydaning taxminiy stavkasi;
- 3) foydalanilgan ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 4) soliqlarning darajasi va tarkibi;
- 5) asosiy kapitalning haqiqiy zaxirasining uning optimal darajasidan chetga chiqishi;
- 6) iqtisodiy muhitda kutilayotgan o'zgarishlar va boshqalar.

Iqtisodiyot nazariyasida sof avtonom investitsiyalarga ta'sir qiluvchi ikkita asosiy omil mavjud: real foiz stavkasi (r) va investitsiyalardan kutilayotgan daromad (Ω).

Foiz stavkasining investitsiyalar hajmiga ta'siri bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyalashtirishning asosiy manbayi uy xo'jaliklarining jamg'armalari bo'lib, ulardan foydalanish uchun firmalar foizlarni to'lashga majbur bo'lishi bilan izohlanadi. Shunday qilib, foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalar shunchalik kam bo'ladi. Boshqa tomondan, investitsiyalarning rentabelligi qanchalik yuqori bo'lsa, sarmoya kiritish imkoniyatlari shunchalik kengayadi. Shunday qilib, avtonom investitsiyalarning umumiy funksiyasi sifatida ifodalanishi mumkin:

$$I^a = I^a(r, \Omega).$$

Avtonom investitsiyalar nazariyasida investitsiyalarning kutilayotgan daromadini (Ω parametri) o'lchash masalasi munozarali. Keynes nazariyasida investitsiyalarning kutilayotgan daromadi kapitalning marjinal samaradorligini tavsiflovchi R^* ko'rsatkichi bilan o'lchanadi, ya'ni $\Omega = R^*$. Neoklassik nazariyada u kapitalning marjinal mahsulotining ko'rsatkichidir ($\Omega = MPK$). Zamonaviy investitsiyalar nazariyasida investitsiyalarning kutilayotgan daromadini baholash uchun Tobin koeffitsiyenti q qo'llaniladi, bu yangi investitsiyalar bo'yicha daromadlarning joriy qiymati va tashkil etilgan kapital qiymati o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi ($\Omega = q$).

Induksiya qilingan investitsiyalar oldingi davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning real hajmi o'zgarishining ortib borayotgan funktsiyasi ekanligini hisobga olsak $I^{inv} = I^{inv}(Y^{+}_{-1})$ umumiy investitsion funktsiyani uchta argument funktsiyasi sifatida ko'rsatish mumkin:

$$I = I^a + I^{inv} = I(r, \Omega^+, \Delta Y^{+}_{-1})$$

6.2. Optimal kapital zaxirasi va investitsiya ko'rsatkichlarini modellashtirishda akselerator prinsipi

Investitsiyalarni ko'rib chiqishda firmalar mavjud resurslardan kelib chiqqan holda qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini va qaysi ishlab chiqarish texnologiyasi qo'yilgan kapital va kutilayotgan mahsulot o'rtasidagi optimal munosabatni ta'minlashga imkon berishini hal qiladi.

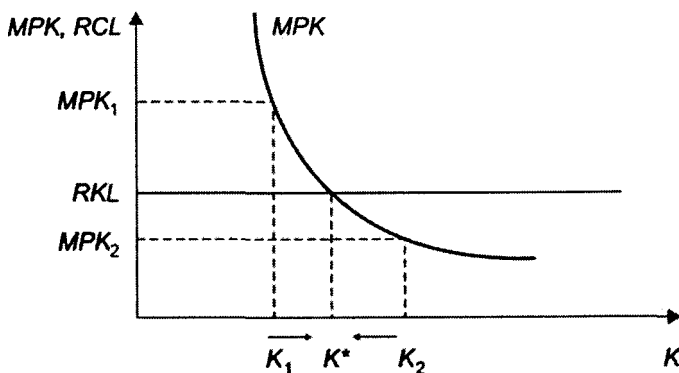
Firmalar investitsiya miqdorini qanday hisoblashlarini tushunish uchun ular kanalning optimal (kerakli) ta'minotini qanday aniqlashlarini ko'rib chiqish kerak.

Agar firmalar foydani maksimal darajaga ko'tarsa, kerakli kapital zaxirasi tadbirkorlarga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda kapitaldan foydalanishdan maksimal foyda olish imkonini beradigan qiymat (K^*) bo'ladi. Mikroiqtisodiy nazariyadan kelib chiqadiki, firmalarning marjinal foydalari marjinal xarajatlarga teng bo'lganda ularning foydasi maksimal bo'ladi. Marjinal foyda - qo'shimcha kapital birligidan (MRK) foydalanishdan olingan marjinal daromad. Qo'shimcha kapital birligini ishlab chiqarishga jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan marjinal xarajatlar kapital birligining ijara narxiga (CL) tengdir.

Tovar bozorida mukammal raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalar ularni yagona narxda (P) sotadilar, bu narxga hech bir firma ta'sir ko'rsata olmaydi, u holda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan olingan marjinal daromad qo'shimcha kapital birligi kapitalning marjinal mahsuloti uchun mahsulot narxlariga teng bo'ladi: $MRK = P * MPK$. $MRK = CL$ bo'lgani uchun, keyin $P * MPK = CL$. Demak, $MPC = RCL$, bu yerda $RCL = CL/P$ - qo'shimcha kapital birligini ishlab chiqarishga jalb qilish bilan bog'liq real marjinal xarajatlar. Shunday qilib, firmalarning kapitali bajarilishi va tengligi sharoitida optimal darajaga yetadi.

$$MPC = RCL$$

Ko'rsatilgan jarayon grafik tarzda 6.1-rasmda ko'rsatilgan.

6.1-rasm Kapital fondini optimallashtirish.

Ishlangan mehnatning doimiy miqdori bilan marjinal mahsuldorlikning kamayishi qonuniga muvofiq, kapital fondining ko'payishi bilan kapitalning marjinal mahsulotining qiymati kamayadi. Shuning uchun **MPK** egri chizig'i salbiy nishabga ega. Muayyan kapital zaxirasiga ega bo'lgan tadbirkorlar marjinal mahsulot qiymatini bozorda hukmron bo'lgan kapital birligini ijaraga berishning haqiqiy narxi bilan solishtiradilar. Agar mavjud kapitalning qiymati K_1 unda $MPK_1 > RCL$ ga teng bo'lsa. Shuning uchun tadbirkorlar o'z kapitalini optimal darajaga ko'paytiradilar. Aks holda, $K = K_2$ bo'lganda, $MPK_2 < RCL$. Binobarin, tadbirkorlar kapital miqdori optimal darajaga yetguncha K ' ishlab chiqarish quvvatlarini kamaytiradi.

Optimal va haqiqiy kapital zaxiralari o'rtasidagi farq investitsiyalarni rag'batlantiradi. Firmalar o'zlarining optimal kapital zaxiralarga qanchalik tez yaqinlashishlari haqida bir qancha farazlar mavjud. Ulardan biriga ko'ra, firmalar optimal kapital zaxirasiga erishish uchun zarur bo'lgan miqdorni darhol investitsiya qiladilar. Bunday holda, joriy t davridagi investitsiyalar hajmi $I_t = K - K_{t-1}$ bo'ladi, bu yerda K_{t-1} - oldingi davrdagi kapitalning qiymati. Yana bir faraz shundan iboratki, kapital zaxiralari bosqichma-bosqich tuzatishlar

orqali optimal darajaga yaqinlashadi. Bu gipoteza real investitsiya jarayonining quyidagi xususiyatlarini hisobga oladi: Birinchidan, bu jarayon investitsiya loyihalarini tuzish va amalga oshirish uchun vaqt talab etadi. Ikkinchidan, investitsiya loyihalarini jadal amalga oshirish ularni amalga oshirish xarajatlarini oshiradi va mavjud loyihalardan resurslarni yo'naltiradi va shu bilan joriy ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Sekin-asta moslashtirish gipotezasiga asoslanib, investitsiya jarayonining moslashuvchan tezlatuvchisi modeli taklif qilindi. Ushbu model tadbirkorlar har bir davrda kerakli (optimal) va haqiqiy kapital zaxiralari o'rtasidagi tafovutning doimiy ulushini yopishga intilishlarini nazarda tutadi. Bu ulush $\lambda (0 \leq \lambda \leq 1)$ parametri bilan tavsiflanadi. Ushbu shartlarni hisobga olgan holda sof investitsiya funksiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$I_t = \lambda (K' - K_{t-1})$$

(6.5) tenglama shuni ko'rsatadiki, agar kapital fondi optimal darajaga yetmagan bo'lsa, joriy davrda sof investitsiyalar hajmi ikki omilga bog'liq:

- ♦ optimal va haqiqiy kapital zaxiralari orasidagi tafovut hajmi;
- ♦ λ parametrining qiymatlari.

Maqsad va mavjud kapital zaxiralari o'rtasidagi tafovut qanchalik katta bo'lsa, sof investitsiyalar hajmi shunchalik katta bo'ladi. λ parametr qiymati qanchalik yuqori bo'lsa, kapitalni to'g'rilash tezligi va sof investitsiyalar hajmi shunchalik yuqori bo'ladi. $\lambda = 0$ sharti tadbirkorlarning mavjud investitsiya rag'batiga javob bermasligini bildiradi. Shuning uchun bu holda sof investitsiyalar ham 0 ga teng. $\lambda = 1$ bo'lganda, maqsad va mavjud kapital o'rtasidagi tafovut joriy davrda tugatiladi,

$$I_t = \lambda (K' - K_{t-1}).$$

Yalpi investitsiyalar, sof investitsiyalar bilan bir qatorda, amortizatsiya ajratmalari miqdoriga teng bo'lgan tiklash

investitsiyalarini o'z ichiga olishini hisobga olgan holda, yalpi investitsiyalar funksiyasini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$I^B = \lambda(K' - K_{t-1}) + dK_{t-1}$$

Ko'rib chiqilayotgan model investitsiya jarayoni tezlatgichining tarixan oldingi modelini ifodalashning umumlashtirilgan shaklidir. Shuning uchun u tezlashtirish ma'nosida tezlatuvchi atamasini ishlatadi. Induksiya qilingan investitsiyalarning real ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bog'liqligini tavsiflovchi dastlabki modelda ushbu atamadan foydalanish yanada oqilona bo'ladi, chunki ishlab chiqarish kapitaldan farqli o'laroq, ma'lum bir vaqtda o'lchanadigan zaxira emas, balki vaqt birligi uchun o'lchanadigan oqimdir. Real ishlab chiqarish (Y) ni firmalarning vaqt birligida (yil, oy, chorak) mahsulot ishlab chiqarish tezligi sifatida talqin qilish mumkin. U holda ma'lum vaqt birligi (ΔY_t) davomida ishlab chiqarilgan mahsulotning real hajmining o'zgarishi ishlab chiqarishning tezlashishi hisoblanadi. Investitsiya jarayonini tezlatuvchi prinsipi shundan iboratki, investitsiyalar ishlab chiqarish rivojlanishining tezlashishi yoki sekinlashishiga qarab o'zgaradi.

Tezlashtiruvchi prinsipga asoslangan induktsiyalangan investitsiyalar funksiyasini qurish hodisalarni ko'rib chiqishning quyidagi mantiqiyligiga asoslanadi. Istalgan kapital zaxirasiga erishilganda va ishlab chiqarish quvvati to'liq ishga tushirilganda, tovarlar va xizmatlarga yalpi talab barqaror ravishda oshib borsa, investitsiya rag'batlari paydo bo'ladi. Mavjud texnologiya va mavjud kapital zaxiralari bilan ortib borayotgan talabni qondirish mumkin emas. Shuning uchun kapitalni kengaytirish zarurati tug'iladi. Oshgan yalpi talabning har bir qo'shimcha birligini qondirish uchun kapital fondini ko'paytirish zarurati ishlab chiqarishning qo'shimcha kapital intensivligi bilan belgilanadi.

Agar daromadning o'zgarishi bilan qaytariladigan kapitalning qiymati

$\sigma = \frac{Y}{K}$ o'zgarmasa, u holda $\mu = \frac{\Delta K}{\Delta Y}$ parametrining qiymati ham qoladi va kapitalning qaytishi ko'rsatkichiga teskari proporsional qiyamatdir:

$\mu = \frac{1}{\sigma}$. Natijada, tezlashtiruvchi printsipga muvofiq induksiya qilingan investitsiyalar ishlab chiqarish hajmi bilan bir xil nisbatda o'zgaradi:

$$I_t^{inv} = \mu Y_t - \mu Y_{t-1} = \mu(Y_t - Y_{t-1}) = \mu \Delta Y_t$$

Shuni ta'kidlash kerakki, bunday qarash iqtisodiyotdagi siklik tebranishlarni o'rganishda sezilarli tahliliy imkoniyatlarga ega. Agar investitsion xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mutanosib bo'lsa, o'sish bosqichidagi mahsulot hajmining ijobiy dinamikasi ($\Delta Y_t > 0$) bilan induksiya qilingan investitsiyalar ijobiy bo'ladi. Iqtisodiyot tanazzulga yuz tutganda ($\Delta Y_t < 0$), induksiya qilingan investitsiyalar manfiy bo'ladi.

Ko'rsatish mumkinki, induksiyalangan investitsiyalar shakllanishini tavsiflovchi model moslashuvchan akselerator modelining alohida holatidir. Firmalar bir davrda ($\lambda = 1$) kerakli kapital zaxirasiga erishganda, $K_t = K_t^*$. O'z navbatida, $K_{t-1} = K_{t-1}^*$. Kapital daromadining doimiy qiymati bilan biz $K_t^* = Y / \sigma = \mu Y$ ni olamiz va $K_{t-1}^* = \mu Y_{t-1}$. Demak, t davridagi sof investitsiyalar qiymati:

$$I_t = K_t^* - K_{t-1}^* = \mu Y_t - \mu Y_{t-1} = \mu(Y_t - Y_{t-1}) = \mu \Delta Y_t$$

(6.7) va (6.8) formulalarni taqqoslashdan olingan taxminlarga ko'ra, daromadning o'zgarish funksiyasi sifatida nafaqat induksiya qilingan, balki barcha sof investitsiyalarni ko'rsatishi mumkin degan xulosaga kelishga imkon beradi. Biroq, bu binolar to'liq real emas. Birinchidan, kapital zaxirasi o'zgarganda σ va μ parametrlari barqaror bo'lib qolmaydi. Ikkinchidan, investitsiyalar har doim istalgan kapital miqdorini davrdan - davrgacha ushlab turish uchun yetarli bo'ladi deb taxmin qilish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Asosiy kapital miqdorini tanlash bilan bog'liq xarajatlar va uning rivojlanishidagi muqarrar ortda

qolishlar tufayli kapital miqdori faqat asta-sekin kerakli darajaga yetib borishi ehtimoldan yiroq.

6.3. Avtonom investitsiyalarni shakllantirishda firmalarning buyurtmalarini optimallashtirish

Investitsion xulq-atvor firmalarni investitsiya faoliyatini amalga oshirishga undaydigan rag'batlantirish tizimi bilan tavsiflanadi. Firmaning investitsiya xulq-atvori nazariyasi har bir firma o'zining investitsiya faoliyatining ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun o'zini oqilona tutadi degan taxminga asoslanadi. Neoklassik investitsiya nazariyasi barcha firmalar mukammal raqobat sharoitida ishlaydi va ikki guruhga bo'linadi deb taxmin qiladi. Birinchi guruh firmalar kapitalni ijaraga olib mahsulot ishlab chiqaradi. Ikkinchi guruh firmalar kapitalga egalik qiladi va uni ijaraga oladi.

Birinchi guruh firmalar, oldingi bo'limda ta'kidlanganidek, kapital fondlari optimal darajaga yetganda, o'z foydalarini maksimal darajada oshiradilar. O'z navbatida, kapitalni optimallashtirish kapitalning marjinal mahsuloti va kapital birligining real ijara narxining tengligini bajarish zarurligini nazarda tutadi:

$$\text{MPK} = \text{RCL} = \text{CL} / \text{P}.$$

Ikkinchi guruh mulkdor firmalar uchun kapitalga egalik qilishdan olinadigan foyda uni ijaraga olishdan olingan daromad bilan bog'liq. Kapital birligiga rentaning real bahosi ularning real marjinal daromadini tashkil qiladi. Kapitalni ijaraga berish to'g'risida qaror qabul qilganda, kapital egalari o'zlarining haqiqiy marjinal daromadlarini kapital egalari sifatidagi real marjinal xarajatlar bilan solishtiradilar. Bu xarajatlarga quyidagilar kiradi:

♦ kapital egasi kapital birligini sotib olganligi va tegishli pul mablag'larini foizli daromad keltiradigan moliyaviy aktivlarni sotib olishga sarflamaganligi sababli olmaydigan foizlar;

♦ lizing muddati davomida kapital birligi qiymatining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan foyda yo'qotishlari;

♦ eskirgan uskunalarni tiklash xarajatlari.

Kapital birligiga egalik qilishning nominal marjinal qiymatini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$MSK = iP_K + \Delta P'_K + dP_K$$

Bu erda P_K kapital birligining narxi; iP_K kapital birligini sotib olish uchun P_K pul miqdorini yo'naltirish bilan bog'liq xarajatlar, dP_K uskunaning eskirishi natijasidagi yo'qotishlar; $\Delta P'_K$ -kapital narxining kutilayotgan o'zgarishi.

(6.8) formula bilan oddiy o'zgarishlarni amalga oshirib, quyidagini hosil qilamiz:

$$MSK = P_K (i + \Delta P'_K / P_K + d)$$

Bu formulani kapital birligining narxi boshqa barcha tovarlar narxlari bilan bir xil tezlikda o'zgaradi degan taxminni kiritish orqali soddalashtirish mumkin. Bunday holda, kapital birligi narxining kutilayotgan o'sish sur'ati $\frac{\Delta P'_K}{P_K} = \pi'$ inflatsiya darajasini aks ettiradi; $i - \pi^e \approx r$ bo'lgani uchun ko'rsatilgan bog'liqlikni quyidagicha ifodalaymiz:

$$MSK = P_K (d + r)$$

Bundan kelib chiqadiki, kapital birligining nominal qiymati kapital birligini sotib olish bahosiga, real foiz stavkasi va amortizatsiya stavkasiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy kapital birligining nisbiy narxining kapitalga egalik qilish bilan bog'liq xarajatlar qiymatiga ta'sirini hisobga olish uchun kapital birligiga real xarajatlar aniqlanadi:

$$MSK / P = (P_K / P) (d + r).$$

Shunday qilib, mukammal raqobat sharoitida kapitalni ijaraga beruvchi firmalar kapitalning har bir birligidan CL/P miqdorida real daromad oladi va shu bilan birga qiymati $(P_K/P) (d+r)$ bo'lgan real xarajatlarga ega bo'ladi.). Shunda foyda darajasi (firmaning kapital

birligiga real foydasi) $\frac{CL}{P} - \frac{P_K(d+r)}{P}$ ga teng bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalar uchun optimal kapital fondi shakllantirilgandan boshlab, real ijara narxi kapitalning marjinal mahsuloti $MPK - \frac{P_K(d+r)}{P}$ ga teng bo'lganligi sababli, egasining kapitalning rentabellik darajasi bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, kapitalni ijaraga oluvchi firmalar, agar kapitalning marjinal mahsuloti kapital birligiga real tannarxdan katta bo'lsa, foyda ko'radi. Aks holda, ular yo'qotishlarga duchor bo'lishadi. Kapital zaxiralarini qanday ko'paytirishni hal qilishda firmalar kapitalning marjinal mahsulotini va kapital birligiga real xarajatlarni solishtiradilar. Agar bu qiymatlar orasidagi farq ijobiy bo'lsa, kapital egalari uchun kapitalni ko'paytirish foydali bo'ladi, agar salbiy bo'lsa, ular kapitalni kamaytiradi.

Demak, kapitalning marjinal mahsuloti va unga egalik qilishning real qiymati o'rtasidagi farq kapital egalari sarmoya kiritish uchun rag'batdir. Bunday holatda avtonom investitsiyalar funksiyasini quyidagi bog'liqlik bilan tavsiflash mumkin.

$$I^a = \beta[MPK - (P_K/P)(r + d)]$$

Bu yerda β tadbirkorlarning investitsiyalarni rag'batlantirishga sezgirligini tavsiflovchi koeffitsiyent.

Agar kapital birligining narxi umumiy narx darajasiga teng deb faraz qilsak, ya'ni $P_K = P$, u holda (6.12) formula shaklni oladi.

$$I^a = \beta[MPK - (r + d)]$$

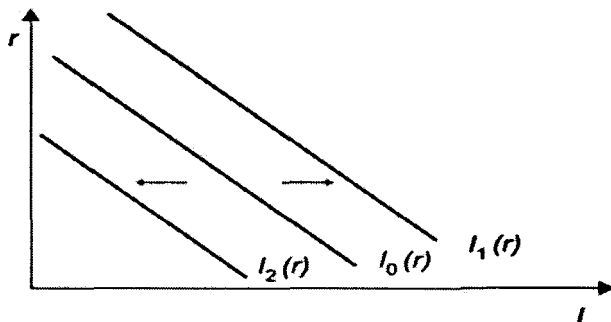
Bu formula shuni ko'rsatadiki, kapitalning marjinal mahsulotining o'sishi va tadbirkorlarning investitsiyalarni rag'batlantirishga sezgirligi oshishi investitsiyalar hajmining oshishiga olib keladi. Haqiqiy foiz stavkasi va stavkaning oshishi bilan amortizatsiya va investitsiyalar kamayadi.

Investitsiyalar talabining real foiz stavkasiga bog'liqligining kamayishi investitsion talab egri chizig'i deyiladi. Ushbu egri chiziq investitsiyalar hajmiga ta'sir qiluvchi barcha boshqa omillar

o'zgarishsiz qolishi sharti bilan tuziladi. Chiziqli shaklda investitsiya talabining egri chizig'i tenglamasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$I_a = I_0 + I_1 \cdot r$$

Bu yerda $I_0 = \beta(\text{MPK}-d)$ real foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan investitsiyalar miqdori; $I_1 = \Delta I / \Delta r$ real foiz stavkasining bir foiz punktiga kamayishi (ko'tarilishi) bilan avtonom investitsiyalar qiymatining qanday o'sishini (pasayishini) ko'rsatadigan real foiz stavkasi bo'yicha investitsiya qilishning chegaraviy moyilligi. Foiz stavkasi va investitsiya talabi qiymatining boshqacha yo'naltirilgan o'zgarishi investitsiyalarga marjinal moyillik salbiy ($I_1 < 0$) ekanligini anglatadi. Investitsion talab egri chizig'i 6.2-rasm grafidga ko'rsatilgan.

6.2-rasm Investitsiyalar talabining egri chizig'i.

Ilg'or texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq o'zgarishlar kapitalning marjinal mahsulotining o'sishiga va investitsiya talabi egri chizig'ining qonunga siljishiga olib keladi: $I_0(r) \rightarrow I_1(r)$. Rasmdagi amortizatsiya stavkasining oshishi investitsion talab egri chizig'ining chapga siljishi bilan shaklda aks ettirilgan: $I_0(r) \rightarrow I_2(r)$. Investitsiyalar uchun marjinal moyillikning o'zgarishi investitsiya talabi egri chizig'ini $I_0(r)$ o'zgartiradi.

6.4. Noaniqlik sharoitida investitsiya qarorlarini qabul qilish

Investitsion qarorlarni qabul qilishda noaniqlik ikkita asosiy holatda yuzaga keladi. Birinchidan, asosiy kapitalning nisbatan uzoq xizmat muddati, bu bir martalik emas, balki butun xizmat muddati davomida kapitaldan foydalanishdan cho‘zilgan daromadga olib keladi. Ikkinchidan, investitsiya qarorlarini qabul qilish davri va investitsiyalardan daromad olish davrlari o‘rtasida sezilarli vaqt oralig‘ining mavjudligi. Birinchi holat vaqtinchalik noaniqlikning paydo bo‘lishiga olib keladi: tadbirkorlar qachon daromad olishlari va investitsiya xarajatlarini qancha vaqt ichida qoplashlari mumkinligini aniq bilishmaydi. Ikkinchisi - axborot noaniqligining paydo bo‘lishiga: qaror qabul qilishda tadbirkorlar kelajakdagi daromadlarining haqiqiy hajmi qanday bo‘lishini ishonchli bilmaydilar va turli yillarda uning qiymatini sub’yektiv baholashlariga e’tibor berishga majbur bo‘lishadi.

J.M.Keyns o‘zining investitsiya nazariyasini ishlab chiqishda ana shu holatlarga e’tibor qaratdi. Tadbirkorlar pulni investitsiya qilishga qaror qilganda, tanlov oldida turadi: qaysi biri foydaliroq foizli daromad keltiradigan moliyaviy aktivlarni investitsiya qilish yoki sotib olish. Bunday vaziyatda ular har qanday loyihalarga resurslarni investitsiya qilishdan kutilayotgan daromadni moliyaviy aktivlarga investitsiya qilishda oladigan daromadlari bilan solishtiradilar.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni kapitalning butun xizmat muddati davomida foydalanishdan kutilayotgan daromadning joriy qiymati investitsiya loyihasiga kiritilgan investitsiyalardan yuqori bo‘lganda foydalidir. Ushbu qoida quyidagicha rasmiylashtirilishi mumkin:

$$K \leq \frac{n'_1}{(1+R)} + \frac{n'_2}{(1+R)^2} + \dots + \frac{n'_T}{(1+R)^T}$$

Bu yerda K kapital qo‘yilma; $n'_1 - t$ yilda kutilayotgan daromad. Kelajakning hozirgi qiymatiga ustunlik darajasini tavsiflovchi R diskont stavkasi; T asosiy kapitalning xizmat qilish muddati.

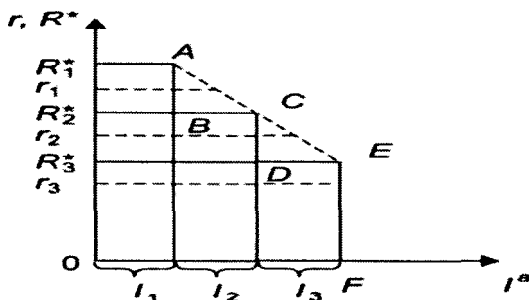
Kapitalning marjinal samaradorligi (R^*) deganda investitsiyalardan kutilayotgan daromadning joriy qiymati kapitalni almashtirish qiymatiga

teng bo'ladigan diskont stavkasi tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, kapitalning marjinal samaradorligi bu tengsizlik (6.15) tenglikka aylanadigan diskont stavkasi.

Investitsion qarorlar qabul qilishda tadbirkorlar har bir loyiha uchun kapitalning marjinal samaradorligini bozordagi amaldagi foiz stavkasi bilan solishtiradilar. Taqqoslash natijasi qaror qabul qilishda qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Agar foiz stavkasi kapitalning marjinal samaradorligidan ($r > R$) yuqori bo'lsa, u holda tadbirkorlar investitsiya loyihasini amalga oshirmaydilar. $r < R^*$ uchun; ular uchun ushbu loyihani amalga oshirish uchun pul sarflash foydalidir. $r = R^*$ bo'lganda; tadbirkor na foyda, na zarar oladi. Shuning uchun bu loyiha qabul qilinishi yoki rad etilishi mumkin.

Faraz qilaylik, tadbirkorlar R^*_1 , R^*_2 va R^*_3 marjinal samaradorlik va mos ravishda I_1 , I_2 va I_3 miqdorida investitsiya xarajatlarini nazarda tutuvchi uchta investitsiya loyihasiga pul qo'yishlari mumkin. Keyin investitsiya xarajatlari hajmini aniqlashni 6.3-rasmdagi grafikda tasvirlash mumkin.

Tadbirkorlar har bir loyiha uchun kapitalning marjinal samaradorligini real foiz stavkasi (r) bilan solishtiradilar. $r = r_1$ ($R^*_1 > r_1 > R^*_2$) uchun avtonom investitsiyalar hajmi $I^a = I_1$ bo'ladi. Agar $r = r_2$ ($R^*_2 > r_2 > R^*_3$); u holda $I^a = I_1 + I_2$ va nihoyat, $r = r_3$ ($r_3 < R^*_3$); $I^a = I_1 + I_2 + I_3$

6.3-rasm. Investitsiyalar hajmini aniqlash.

Investitsion funksiyani qurishda kapitalning umumiy marjinal samaradorligi sifatida birinchi loyiha bo'yicha kapitalning chegaraviy

samaradorligining qiymati olinadi: $R^* = R^*_1$. Kapitalning marjinal samaradorligi va foiz stavkasi o'rtasidagi tafovut tadbirkorni investitsiya qilishga undaydi. Shuning uchun investitsion funksiyani quyidagicha ifodalash mumkin.

$$I^a + \alpha(R^* - r)$$

Bu yerda a - tadbirkorlarning investitsion imtiyozlarga sezgirlikni tavsiflovchi koeffitsiyent ($a > 0$).

Investitsiyalar talabining real foiz stavkasiga bog'liqligini kamayishini tavsiflovchi investitsiya talabi egri chizig'i a parametri bo'lgan holda tuziladi va R^* kanalining cheklovchi samaradorligi doimiy qiymatlardir. 6.3 chizmada investitsiya talabi egri chizig'ining grafik tasviri singan egri R^*_1 ABCDEF yoki uning silliq yaqinlashishi ($R^*_1 F$ egri chizig'i) bilan ifodalanadi.

Keyns investitsiya talabi egri chizig'ining chiziqli ko'rinishidagi tenglamasi neoklassik investitsiya talabi egri chizig'ining tenglamasiga o'xshash shaklda taqdim etilishi mumkin: $1a = 10 + 1$, r , bu yerda $10 = aR^*$ - bu qiymatga bog'liq bo'lmagan qiymat. foiz stavkasining o'zgarishi; 1 , $= -a$. $= N / Lr$ - foiz stavkasi bo'yicha investitsiya qilishning chegaraviy moyilligi ($/, < 0$).

Iqtisodiy muhitning o'zgarishi va tadbirkorlarning umidlariga ta'sir qiluvchi boshqa omillar ularni kutilayotgan daromad va kapitalning marjinal samaradorligini baholashni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Agar tadbirkorlar kapitalga xizmat ko'rsatish davrida ular investitsiya qilayotgan loyiha kamida bir yil ichida yuqori daromad keltirishini kutsalar, kapitalning marjinal samaradorligi va har bir berilgan stavkada avtonom investitsiyalar hajmi oshadi. Grafik jihatdan, bu investitsion talab egri chizig'ining o'ngga yuqoriga siljishi bilan aks ettiriladi. Aksincha, har bir foiz stavkasida avtonom investitsiyalar hajmi kamayadi va investitsiya talabi egri chizig'i chapga pastga siljiydi.

6.5. Haqiqiy investitsiyalar va fond bozori. Q-investitsiyalar nazariyasi

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalaridan biri aksiyalarni sotishdir. Aksiyalarni sotib olish orqali odamlar dividend daromad olishni kutadilar, ya'ni aksiyalarning bahosi joriy va kelajakdagi foyda (daromad)ning bozor qiymati sifatida qaraladi.

Investitsion istiqbolga ega bo'lgan firmalar investorlar uchun ko'proq qiziqish uyg'otadi. Aksiyalarga talabning ortishi ularning narxining oshishiga olib keladi. Shu munosabat bilan aytish mumkinki, aksiyalarga bo'lgan talab va ularning narxining o'zgarishi investitsiyalarni rag'batlantirishda o'z aksini topadi.

Agar qimmatli qog'ozlar bozorida ko'tarilish bo'lsa, unda munosib firmalar nisbatan kam sonli aksiyalarni chiqarish orqali katta foyda olishlari mumkin. Qimmatli qog'ozlar narxi pasayganda, ular ko'proq aksiyalarni chiqarish va joylashtirish zaruriyatiga duch kelishadi. Faqat bu holatda ular kutilgan daromadni olishlari mumkin. Shu sababli, bugungi aksiyadorlar kelajakda kamroq daromad oladilar.

Jeyms Tobinning faraziga ko'ra, fond bozoridagi firmalarning aktivlari qiymati (ularning asosiy kapitalining bozor qiymati) kerakli haqiqiy kapital zaxiralari orasidagi farqni o'lchashga yordam beradi. U firmalarga investitsiya qarorlarini qabul qilishda bozor va kapitalning o'rmini bosish qiymati nisbatini hisobga olishni taklif qildi:

$$q = \frac{\text{Asosiy vositalarning bozor qiymati}}{\text{Asosiy kapitalni tiklanadigan qiymati}}$$

Bu yerda q qimmatli qog'ozlar bozoridagi kapital aktivlar qiymatining hozirgi vaqtda bozorda kompaniyalar kapitalini sotish mumkin bo'lgan qiymatga nisbatini tavsiflovchi koeffitsiyent.

Investitsiyalarning Q nazariyasiga ko'ra, investitsiya xarajatlarning qiymati Tobin koeffitsiyenti deb ataladigan q koeffitsiyenti qiymatiga to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir.

Agar $q > 1$ bo'lsa, fond bozori firma kapitalini almashtirish qiymatidan kattaroq miqdorda baholaydi. Ushbu kompaniyalarning aksiyalari narxi ham birdan ortiq bo'ladi, bu esa real investitsiyalarni moliyalashtirish va aksiyadorlar daromadini oshirish uchun tushumlar asosida yangi aksiyalarni chiqarish imkonini beradi. Firmalar q koeffitsiyenti bittaga teng bo'lmaguncha investitsiya qilishda davom etadilar.

Agar $q < 1$ bo'lsa, aksiyalar narxi ham birdan kam bo'ladi. Investitsiya qilingan resurslar birligiga firmalar o'rtacha foyda ham ololmaydilar. Mavjud ishlab chiqarish vositalarini sotish foydaliroq.

Agar $q = 1$ va aksiya narxi birga teng bo'lsa, qo'shimcha investitsiyalar nomaqbuldir. Tobinning Q investitsiya nazariyasi neoklassik investitsiyalar nazariyasi bilan bog'liq. Q nazariyasining qoidalaridan foydalanib, haqiqiy (K_t) va optimal (K , ". 1) kapital zaxiralari orasidagi bo'shliqlarni tushuntirish mumkin.

Agar $q > 1$ bo'lsa, K , ". 1 $> K$, ya'ni optimal marjaga erishish uchun sof avtonom investitsiyalar sezilarli darajada oshirilishi kerak.

Agar $q < 1$ bo'lsa, K , ". 1 $< K$, firmalar kapitalni nafaqaga chiqqanligi sababli almashtirmaydilar, buning natijasida mavjud kapital zaxiralari vaqt o'tishi bilan jihozlarning eskirishi natijasida kamayadi.

Agar $q = 1$ bo'lsa, K , ". 1 $= K$, ya'ni sof avtonom investitsiyalarni amalga oshirish to'xtatiladi, chunki kapital fondining optimal qiymatdan oshishi firmalar foydasini kamaytiradi.

Neoklassik modelga ko'ra investitsiyalarni rag'batlantirish - bu kapitalning marjinal mahsulotining marjinal xarajatlari qiymatidan oshib ketishi ($MRC > r + d$). Bunda o'ratilgan kapital foydali bo'lib, bu firmalar aksiyalarining bozor qiymatini oshiradi va Tobin koeffitsiyenti q qiymatini oshiradi. Agar kapitalning marjinal mahsuloti kapital birligiga to'g'ri keladigan tannarxdan ($MRC < r + d$) kam bo'lsa, u holda

kompaniya zarar ko'radi, u investitsiyalar uchun jozibadorligini yo'qotadi, aksiyalarning bozor qiymati pasayadi va q koeffitsiyenti kamayadi. Real foiz stavkasining pasayishi (r) aksiyalar qiymatining oshishiga olib keladi va shunga mos ravishda q , asosiy kapitalni sotib olish narxlarining pasayishi ham q ning oshishiga olib keladi.

Tobin koeffitsiyentining qiymati joriy va kutilayotgan foydaga (Q) belgilangan kapital birligiga to'g'ri keladigan foydaga bog'liq.

Agar foydaning oshishi prognoz qilinsa, bugungi investitsiya siyosati investitsiyalarning o'sishini rag'batlantirishi mumkin.

Tobin koeffitsiyenti q kapital birligiga haqiqiy va kutilayotgan foydadan tashqari investitsiya qarorlariga ta'sir etuvchi boshqa omillarni ham hisobga oladi. Bu omillarga quyidagilar kiradi:

- ♦ kapitalning marjinal unumdorligi dinamikasi. Kapitalning marjinal unumdorligi oshishi natijasida aksiya bahosi va q koeffitsiyenti ortadi. U kamayganda, teskari ta'sir sodir bo'ladi;

- ♦ real foiz stavkasining o'zgarishi. Foiz stavkasining har qanday oshishi aksiya bahosining pasayishiga olib keladi va shuning uchun boshqa barcha narsalar teng bo'lsa, q koeffitsiyentining pasayishiga olib keladi;

- ♦ ichki va tashqi bozordagi kon'yunktura rivojlanishidagi noaniqlik sharoitida kutilayotgan o'zgarishlar, texnologiyani takomillashtirish, siyosiy chora-tadbirlar va boshqalar. Ushbu omillarning barcha ijobiy o'zgarishlari aksiyalar bahosi va q koeffitsiyentining oshishiga olib keladi;

- ♦ investorlar tomonidan fond bozorining rivojlanish istiqbollarini baholashning to'g'riligi;

- ♦ bandlikning bozordagi tebranishlari, emissiya hajmi, valyuta kursi, aksiya va obligatsiyalar bahosi va boshqalar.

Q investitsiya nazariyasining asosiy afzalligi shundaki, u qimmatli qog'ozlar narxining o'zgarishi va asosiy kapitalga investitsiyalar hajmining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni oddiygina izohlash

imkonini beradi va shu bilan nima uchun milliy fond bozori va investitsiyalar o'rtasida bog'liqlik mavjudligini tushuntiradi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Investitsion qarorlarni qabul qilishda noaniqlik ikkita asosiy holatda yuzaga keladi. Birinchidan, asosiy kapitalning nisbatan uzoq xizmat muddati, bu bir martalik emas, balki butun xizmat muddati davomida kapitaldan foydalanishdan cho'zilgan daromadga olib keladi. Ikkinchidan, investitsiya qarorlarini qabul qilish davri va investitsiyalardan daromad olish davrlari o'rtasida sezilarli vaqt oralig'ining mavjudligi. Birinchi holat vaqtinchalik noaniqlikning paydo bo'lishiga olib keladi: tadbirkorlar qachon daromad olishlari va investitsiya xarajatlarini qancha vaqt ichida qoplashlari mumkinligini aniq bilishmaydi. Ikkinchisi axborot noaniqligining paydo bo'lishiga: qaror qabul qilishda tadbirkorlar kelajakdagi daromadlarining haqiqiy hajmi qanday bo'lishini ishonchli bilmaydilar va turli yillarda uning qiymatini sub'yektiv baholashlariga e'tibor berishga majbur bo'lishadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Q investitsiyalar nazariyasiga ta'rif bering.
2. Investitsion qarorlarni qabul qilishda noaniqliklar nimalardan iborat.
3. Neoklassik modelga ko'ra investitsiyalarni rag'batlantirish usullari.
4. Investitsiya xarajatlarining qiymati nima.
5. Tobin koeffitsiyenti nima.

VII BOB. KEYNS MODELLARI VA FILLIPS EGRI CHIZIG'I

7.1. Fillips egri chizig'i

Keyns klassik nazariyadan farqli ravishda bandlikning umumiy nazariyasi majburiy ishsizlikni tushuntirishga qodir bo'lishi kerak, degan fikrni ilgari surdi, u haqiqiy ish haqi mehnatning marjinal foydasizligidan yuqori bo'lgan vaziyat sifatida tegishli ravishda ta'riflashga kirishdi. Keynscha yondashuv umumiy nazariyadagi modellar ketma-ketligi orqali ishlab chiqilgan va u tez orada iqtisodchi kasbini bo'ron bilan qamrab oldi. Yuqorida aytib o'tilganidek, 1930-yillardagi Buyuk Depressiyadan so'ng, agregat tebranishlar tahlili Keyns modellari asosida makroiqtisodiyotga aylandi. Bu modellar Keynsning umumiy nazariyasidan [1936] olingan bo'lib, u o'sha paytda hukmron bo'lgan bandlik va agregat tebranishlarining klassik muvozanat nazariyasiga qarshi edi. Keynscha xoch deb ataladigan birinchi model, narxlar qat'iy belgilangan bo'lsa, tovarlar va xizmatlar bozorida qisqa muddatli muvozanatni ta'minlash shartlariga qaratilgan. Yana qat'iy belgilangan narxlar faraziga asoslangan ikkinchi model tovar va xizmatlar bozorida va pul bozorida bir vaqtning o'zida muvozanatni saqlash shartlariga qaratilgan. Ushbu model Xiks [1937] tomonidan kodlangan va Hansen [1949, 1953] tomonidan qo'llanilgan terminologiyaga muvofiq IS-LM modeli sifatida tanilgan. IS-LM modeli ko'p yillar davomida akademik iqtisodchilar va siyosatchilar orasida asosiy Keyns modeli bo'lib kelgan. Uchinchi model IS-LM modelini ikkita qo'shimcha taxminlar bilan birlashtirdi: birinchidan, nominal ish haqi qisqa muddatda belgilanadi, ikkinchidan, ish beruvchilar real ish haqini mehnatning marjinal mahsuloti bilan tenglashtirish orqali bandlikni belgilaydilar. Modigliani [1944] va keyinchalik Patinkin [1956] tomonidan tahlil qilingan ushbu model AD-AS sifatida model yoki neoklassik sintez modeli va ishsizlik va narx darajasini aniqlash uchun ishlatilgan. Keyns modellarida narxlar va ish haqini muvozanatlashtiruvchi mexanizm sifatida zudlik bilan

moslashtirish qisqa muddatda narxlar yoki nominal ish haqi to'liq moslashuvchan emas degan taxmin bilan almashtirildi. Shunday qilib, daromad hamda bandlik darajasi tovarlar va xizmatlar bozori va mehnat bozori uchun qo'shimcha moslashtirish mexanizmlariga aylanadi.

Ushbu bobda biz dastlab narxlar yoki nominal ish haqining doimiy darajasini nazarda tutgan holda asosiy Keyns modellarining tuzilishini ko'rib chiqamiz. Keyin biz Fillips egri chizig'i asosida narxlar va nominal ish haqini bosqichma - bosqich o'zgartirishga ruxsat beramiz, bu inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi salbiy munosabatni Fillips [1958] tomonidan birinchi o'ringa olib chiqdi va uning nomi bilan ataldi. Tinbergen [1952], Theil [1954] va boshqalar tomonidan Keyns modellari asosida ishlab chiqilgan diskretion makroiqtisodiy siyosat nazariyasini ham ko'rib chiqamiz.

Fillips egri chizig'i sifatida tanilgan inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi salbiy munosabat, Fillips [1958] Buyuk Britaniya uchun ta'kidlagan empirik munosabatlar edi. Tez orada u Keyns modellari uchun markaziy mos yozuvlar nuqtasiga aylandi. U ish haqi va narxlarning bosqichma-bosqich moslashuvining dalili sifatida talqin qilindi va yalpi talabning o'zgarishi bandlik va inflatsiyaga qanday ta'sir qilishi haqida yetishmayotgan aloqani taqdim etdi. Bu munosabat inflatsiya va ishsizlikni bir vaqtda aniqlash uchun IS-LM modeli bilan birlashtirildi.

Fillips egri chizig'i bilan birlashtirilgan asosiy Keyns modeliga ko'ra, yalpi talabning o'sishi (davlat xarajatlari, soliqlarni kamaytirish yoki pul taklifini ko'paytirish orqali) real daromad va bandlikning o'sishiga, ishsizlikning qisqarishiga, va inflatsiyaning oshishi. Aksincha, yalpi talabning pasayishi real daromad va bandlikning pasayishiga, ishsizlikning oshishiga va inflatsiyaning qisqarishiga olib keladi.

Phillips [1958] maqolasi nashr etilgandan so'ng va Qo'shma Shtatlar uchun shunga o'xshash munosabatlarni baholagandan so'ng, Samuelson va Solow [1960] makroiqtisodiy siyosatning qisqa muddatli

maqsadi pul mablag'larining ixtiyoriy aralashmasini to'g'ri tanlash sifatida ko'rish mumkinligini ta'kidladilar. Retssessiya sharoitida yalpi talabning ortishi ishsizlikning qisqarishiga olib keladi, lekin yuqori inflatsiya evaziga. Iqtisodiy yuksalish sharoitida inflatsiyani yalpi talabni kamaytirish orqali kamaytirish mumkin, ammo bu ishsizlikning oshishiga ham olib keladi.

Shunday qilib, yalpi tebranishlarni makroiqtisodiy siyosatlarining tegishli aralashmasi orqali yumshatish mumkin edi. Yalpi tebranishlar muammosini hal qilishning Keynscha yechimi yalpi talabning ixtiyoriy siyosati uchun retsept bo'ldi. Ular talab tomonidagi IS-LM tizimi va taklif tomonidagi Fillips egri chizig'iga asoslangan ekonometrik modellar yordamida ishlab chiqilishi, baholanishi va amalga oshirilishi mumkin.

Biroq, 1960-yillarning o'rtalaridan boshlab, Fillips egri chizig'ida taklif qilingan inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi salbiy munosabatlar o'zgara boshladi. Fillips egri chizig'ining beqarorligi tez orada aniq bo'ldi va shundan so'ng biznes sikllari va makroiqtisodiy siyosatni tahlil qilishda yana bir inqilobni keltirib chiqardi. Aynan shu inqilob oxir-oqibat makroiqtisodiy modellarning mikroiktisodiy asoslariga yanada ko'proq e'tibor qaratishga, yakunda oqilona kutishlar gipotezasini qabul qilishga olib keldi. Yuqori inflatsiya faqat ishsizlikning vaqtinchalik qisqarishiga olib keladi, chunki ishsizlik inflatsiyani kamaytirmasdan yuqori darajaga qaytishga moyil edi. Ishsizlikni past darajada ushlab turishga urinishlar nafaqat yuqori, balki inflatsiyaning oshishiga olib keldi. Bu tez orada inflatsion kutilmalarning ta'siri bilan bog'liq edi.

Felps [1967] va Fridman [1968] tomonidan taklif qilinganidek, o'rtacha inflatsiyaning o'sishi asta-sekin uy xo'jaliklari va firmalar tomonidan kelajakdagi inflatsiya kutilmalarining oshishiga olib keladi. Shunday qilib, ishsizlikni kamaytirishga erishish uchun inflatsiya uy xo'jaliklari va firmalarning qayta ko'rib chiqilgan inflatsion kutilmalaridan oshib ketishi kerak edi. Keyin kutishlar asta-sekin yuqori

inflatsiyaga moslashadi, inflatsiya yanada oshishiga to'g'ri keladi va hokazo, ishsizlik esa o'zining "tabiiy" darajasiga qaytishga moyil bo'ladi (bu atama Fridman [1968] muvozanatli ishsizlikni aniqlash uchun kiritgan).

Felps [1967] va Fridman [1968] yalpi talabning ixtiyoriy siyosati oxir-oqibat yuqori va ehtimol beqaror inflatsiyaga olib keladi, ishsizlik esa mehnat va mahsulot kabi real omillar bilan belgilanadigan muvozanat (yoki tabiiy) darajasiga qaytishga moyil bo'ladi, deb ta'kidladilar.

Fillips egri chizig'ining beqarorligi tez orada aniq bo'ldi va shundan so'ng biznes sikllari va makroiqtisodiy siyosatni tahlil qilishda yana bir inqilobni keltirib chiqardi. Aynan shu inqilob oxir-oqibat makroiqtisodiy modellarning mikroiqtisodiy asoslariga yanada ko'proq e'tibor qaratishga, yakunda oqilona kutishlar gipotezasini qabul qilishga olib keldi, (shu paytgacha mavjud bo'lgan adaptiv kutishlar gipotezasi o'rniga) va qoidalar foydasiga yalpi talab siyosatini belgilashda ixtiyoriylikka qarshi qoidalar bo'yicha bahs-munozaralar qarori. Agregat tebranishlarini makroiqtisodiy modellashtirish asosan 1960-yillarning o'rtalarigacha hukmron bo'lgan maxsus neoklassik sintezdan 1960-yillarning oxiri va 1970-yillarning boshlarida monetaristik aksilinqilob deb atalgan va oxiroqibat yangi klassik va yangi Keynes yondashuvlarini qabul qilishga aytdi. Oxirgi yondashuvlar aniq dinamik mikroiqtisodiy asoslarga va DSGE modellariga asoslanadi.

Ushbu bobning qolgan qismida biz original Keynes modellarini, ixtiyoriy pul-kredit va fiskal siyosatning Keynes nazariyasini va asl Fillips egri chizig'ining parchalanishining oqibatlarini tahlil qilamiz. Garchi bu modellar dinamik bo'lmasa-da, ularni tushunish foydalidir, chunki ular oldingi avlod makroiqtisodiy modellarining vakili bo'lib, keng qo'llaniladigan yangi Keynes DSGE modellarining asosi va ilhomidir.

7.2. Original Keynes modellari

Umumiy nazariyani va undan keyingi Keynes modellarini tahlil qilishda mehnat va mahsulot bozorlarini muvozanatlash uchun ish haqi va narxlarni zudlik bilan moslashtirish haqidagi faraz ularni rostlashda qisqa muddatli qat'iylik bor degan faraz bilan almashtirildi. Ishlash makroiqtisodiy moslashuv mexanizmi real daromad darajasi va bandlik kabi miqdorlarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu bo'limda biz original Keynes modelining uchta asosiy shaklini ko'rib chiqamiz. Birinchidan, biz ekzogen tarzda berilgan narx darajasi uchun real ishlab chiqarish va ish bilan bandlikni real yalpi talab funksiyasi sifatida aniqlaydigan Keynes xochini ko'rib chiqamiz. Ikkinchidan, IS-LM modeli, real ishlab chiqarish va bandlikni hamda nominal foiz stavkasini real yalpi talab va pul sharoitlari funksiyalari sifatida, shuningdek, ekzogen berilgan narx darajasi uchun ham belgilaydi. Uchinchidan, biz yalpi talab va yalpi taklifning AD-AS modelini ko'rib chiqamiz, u haqiqiy ishlab chiqarishni, bandlikni va nominal ish haqining ekzogen tarzda berilgan darajasi uchun narx darajasini belgilaydi. Har uchala shaklni Keynscha yondashuvni rivojlantiruvchi Umumiy nazariyaning keyingi boblarida topish mumkin.

Keyns xochi Keynes modeli yalpi talabni aniqlashdan boshlanadi. Umumiy real ishlab chiqarish va daromad Y yalpi talab bilan aniqlanadi, ya'ni real iste'mol C , real yalpi investitsiya I va real davlat xarajatlari G :

$$Y = C_t + I_t + G_t$$

Eng oddiy versiyada, Keynes xochida investitsiyalar va davlat xarajatlari ekzogen hisoblanadi va yagona xatti-harakatlar tenglamasi iste'mol funksiyasidir. Iste'mol joriy real daromadning ijobiy funksiyasi sifatida qabul qilinadi:

$$C_t = C(Y_t - T_t)$$

Bu yerda T soliqlarning haqiqiy qiymatini bildiradi va iste'mol funksiyasining birinchi hosilasi qanoatlantiradi.

$$0 < CY \leq 1$$

CY parametri iste'molga marjinal moyillik deb ataladi va birlikdan kamroq deb hisoblanadi. E'tibor bering, tejashga marjinal moyillik CY bilan berilgan va shuning uchun ijobiy va bittadan kam.

Keyns [1936] "Umumiy nazariya"ning iste'mol funksiyasini asoslashga katta miqdordagi sahifalarni ajratgan. Shuni ham yodda tutingki, Keynslik iste'mol funksiyasi biz hozirgacha tayanib kelgan iste'mol uchun Eyler tenglamasidan tubdan farq qiladi. U asosiy e'tiborni iste'molning asosiy belgilovchisi sifatida ixtiyorida bo'ladigan uy xo'jaliklari daromadiga qaratadi va foiz stavkasi rolini ochiqchasiga inkor etadi.

(7.1) va (7.2) dan tovar va xizmatlar bozoridagi muvozanat sharti bo'lgan jami ishlab chiqarish va yalpi talab o'rtasidagi muvozanat holatini aniqlashimiz mumkin:

$$Y_t = C(Y_t - T_t) + I_t + G_t$$

Ekzogen investitsiyalar va davlat xarajatlari: Keyns xochi.

Haqiqiy ishlab chiqarish yalpi taklif va yalpi talabning tengligi bilan belgilanadi, ya'ni real iste'mol, investitsiyalar va davlat xarajatlari yig'indisi. Narxlar qat'iy yoki sozlash uchun sust deb taxmin qilinadi. Shuning uchun yalpi talabning o'zgarishi firmalarni ko'proq ishlab chiqarishga undaydi va shu bilan yalpi ishlab chiqarish va bandlikning o'zgarishiga olib keladi.

Yalpi talabning investitsiyalar yoki davlat xarajatlari orqali ekzogen o'zgarishi real ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi, bu esa dastlabki o'zgarishlarning ko'pligidir. Ko'paytma ko'paytma bilan aniqlanadi, bu tejashga marjinal moyillikka teskari: $1 - CY$.

Tejamkorlik uchun marjinal moyillik ijobiy va birdan kichik bo'lgani uchun multiplikator birlikdan kattaroqdir.

Yalpi talab investitsiyalar yoki real davlat xarajatlarining avtonom o'sishi tufayli oshsa, real ishlab chiqarish va daromad dastlab bir xil miqdorda oshadi. Haqiqiy ishlab chiqarish va daromadning bunday o'sishi iste'mol funksiyasi orqali xususiy iste'molning o'sishiga olib

keladi, bu esa yalpi talab, real ishlab chiqarish va bandlikning yanada oshishiga olib keladi. Binobarin, yalpi talabning ma'lum ekzogen o'sishi yalpi iste'mol orqali ikkinchi (va undan keyingi) tur ta'siri tufayli yalpi real daromadga murakkab ta'sir ko'rsatadi. Bular real talab, real ishlab chiqarish va bandlikning yanada oshishiga, xususiyy iste'molning yanada oshishiga va hokazolarga olib keladi, budjet multiplikatorini, ya'ni budjet taqchilligini o'zgarishsiz qoldiradigan davlat xarajatlari va soliqlar o'zgarishi ta'sirini ham chiqarish mumkin, $dGt = dTt$ degan faraz ostida shundan kelib chiqadi.

Soliqlarni teng oshirish hisobiga moliyalashtiriladigan davlat xarajatlarining o'sishi umumiy yalpi xarajatlarni, real ishlab chiqarishni va daromadlarni bir xil miqdorda oshiradi. Bu Haavelmo [1945] tomonidan isbotlangan narsadir. Davlat xarajatlari yalpi talabni birma-bir oshiradi, lekin soliqning oshishi xususiyy iste'molni birdan kam qisqartiradi, chunki iste'molga marjinal moyillik birdan kam. Binobarin, yalpi xarajatlarga dastlabki ta'sir CY, multiplikatorning teskarisi va ko'tarilgan soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan davlat xarajatlarining o'zgarishining umumiy ta'siri birlikka teng.

Keyns xoch modeli investitsiyalar ekzogen ekanligini taxmin qiladi. Samuelson [1939] muhim maqolasida ushbu modelni Keynes modelida endogen biznes sikllarini olish uchun tezlashtirish prinsipiga asoslangan investitsiya funksiyasi bilan birlashtirdi. Asosiy Keynes modelining umumiyroq shakli jami investitsiyalar real foiz stavkasiga bog'liq deb hisoblaydi hamda real ishlab chiqarish va foiz stavkasini bir vaqtda aniqlashni tahlil qilish uchun pul bozorida muvozanat holatini kiritadi. Ushbu shakl Keynesning [1936] tomonidan tahlil qilingan va Hiks [1937] tomonidan muhim maqolada IS-LM modeli sifatida kodlangan. Keynes xochning oldingi modelidan asosiy farqi shundaki, investitsiyalar ekzogen sifatida ko'rilishni to'xtatadi va real foiz stavkasiga salbiy bog'liq deb hisoblanadi. Inflatsion kutilmalar berilgan deb faraz qilsak, investitsiyalar joriy nominal foiz stavkasiga salbiy bog'liq bo'ladi.

Binobarin, tovar va xizmatlar bozoridagi muvozanat holati shaklini oladi, bu yerda i nominal foiz stavkasi.

Yalpi ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasi: IS-LM modeli.

Yangi endogen o'zgaruvchi (nominal foiz stavkasi) kiritilganda, u qanday aniqlanganligini tahlil qilish kerak. Bu pul bozorida muvozanat holatini joriy etish orqali amalga oshiriladi. Bu shart pulga bo'lgan talabning (yalpi ishlab chiqarish hajmining ijobiy funksiyasi va nominal foiz stavkasining manfiy funksiyasi deb taxmin qilinadi) pul massasiga (markaziy bank siyosatida belgilanganidek) teng ekanligini ko'rsatadi. Pul bozoridagi muvozanat holati shaklini oladi

Bu yerda M nominal pul massasi, P narx darajasi (modelning ushbu versiyasida berilgan deb hisoblanadi) va m real pul qoldiqlariga talab funksiyasi (Keyns terminologiyasida likvidlik afzalligi).

Pulga talab funksiyasining xossalari bilan tavsiflanadi.

Pul bozoridagi muvozanatga mos keladigan real ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasi kombinatsiyasini, pul talabi berilgan narx darajasi uchun ekzogen pul taklifiga teng degan ma'noda tavsiflaydi.

Haqiqiy ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasi tovarlar va xizmatlar bozori ham, pul bozori ham muvozanatda bo'lgan nuqtada aniqlanadi. IS egri chizig'ining (tovar va xizmatlar bozoridagi muvozanatni tavsiflovchi) va LM egri chizig'ining (pul bozoridagi muvozanatni tavsiflovchi) kesishish nuqtasida iqtisodiyot qisqa muddatli muvozanatda bo'ladi. Narxlar darajasi belgilangan deb faraz qilinganligi sababli, bu muvozanat to'liq bandlikdan kamroq vaqt ichida sodir bo'lishi mumkin. Aslida, bu odatda Keynes modellarida qilingan taxmindir.

Hukumat xarajatlarining oshishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi va real ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasining oshishiga olib keladi, degan xulosaga kelish oson. Bundan tashqari, pul taklifining o'sishi LM egri chizig'ini o'ngga siljishi va real ishlab chiqarish hajmining o'sishiga va nominal foiz stavkasining pasayishiga olib kelishini xulosa qilish oson. Shunday qilib, ham fiskal,

ham pul-kredit siyosati yalpi talabning o'sishiga va real ishlab chiqarish va bandlikning oshishiga olib kelishi mumkin. Bu Keynes modellarida yalpi talab siyosati ishlab chiqarish va bandlikka ta'sir ko'rsatadigan mexanizmdir.

IS-LM modelining Keynes xochidan afzalligi shundaki, IS-LM modelidan fiskal siyosatdan tashqari pul-kredit siyosatining ta'sirini tahlil qilish uchun ham foydalanish mumkin. Pul taklifining o'sishi qisqa muddatda foiz stavkalarini pasaytirish orqali yalpi talabni oshiradi va shu bilan investitsiyalarning ko'payishiga olib keladi. Bu, albatta, pul-kredit siyosati orqali nominal foiz stavkalarini pasaytirishni talab qiladi. Haqiqiy ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasi tovarlar va xizmatlar bozori ham, pul bozori ham muvozanatda bo'lgan nuqtada aniqlanadi. IS egri chizig'ining (tovar va xizmatlar bozoridagi muvozanatni tavsiflovchi) va LM egri chizig'ining (pul bozoridagi muvozanatni tavsiflovchi) kesishish nuqtasida iqtisodiyot qisqa muddatli muvozanatda bo'ladi. Narxlar darajasi belgilangan deb faraz qilinganligi sababli, bu muvozanat to'liq bandlikdan kamroq vaqt ichida sodir bo'lishi mumkin. Aslida, bu odatda Keynes modellarida qilingan taxmindir. Pul bozoridagi muvozanatga mos keladigan real ishlab chiqarish va nominal foiz stavkasi kombinatsiyasini, pul talabi berilgan narx darajasi uchun ekzogen pul taklifiga teng degan ma'noda tavsiflaydi. Agar kelajakka oid umidlar shunday bo'lsaki, odamlar naqd pul yig'adi va pul talabi joriy foiz stavkasida cheksiz elastik bo'lib qolsa (yoki foiz stavkalari nolga yaqin bo'lsa va nol pastki chegara bo'lsa), pul-kredit siyosati o'z qobiliyatini yo'qotadi. pul massasini ko'paytirish orqali yalpi talabni oshirish. Modelning ushbu shaklida narx darajasi ekzogen bo'lishni to'xtatadi va tovar hamda xizmatlarga yalpi talabni mukammal darajada elastik bo'lmagan yalpi taklif egri chizig'i bilan muvozanatlash uchun o'zgarishiga ruxsat beriladi. Biroq, nominal ish haqi hali ham qisqa muddatda belgilangan deb hisoblanadi. Modelning ushbu versiyasi birinchi marta Modigliani [1944] tomonidan IS-LM

tizimi bilan rasmiy ravishda birlashtirilgan va shundan beri yalpi talab-yalpi taklif (AD AS) modeli sifatida tanilgan.

AS umumiy taklif funksiyasini olish uchun biz vakillik qiluvchi firmaning xatti harakatlarini tekshiramiz. Tasavvur qilaylik, vakillik firmasi raqobatbardosh bo'lib, foydani maksimal darajada oshiradi, bandlik va ishlab chiqarish darajasini tanlaydi va nominal ish haqi va narxlarni berilgandek oladi. Ishlab chiqarish va bandlik quyidagi optimallashtirish muammosini hal qilish orqali aniqlanadi.

Mehnatning marjinal mahsuloti bandlik darajasining salbiy funksiyasi bo'lganligi sababli, ishchi kuchiga bo'lgan talab real ish haqi W/P bilan salbiy bog'liqdir. Ish bilan ta'minlashni yechish va ishlab chiqarish funksiyasini almashtirsak, biz real ish haqining salbiy funksiyasi bo'lgan yalpi taklif funksiyasini olamiz. Agar nominal ish haqi ekzogen tarzda qat'iy belgilangan bo'lsa (Keyns modelining ushbu versiyasida taxmin qilinganidek), u holda yalpi taklif narx darajasining ijobiy funksiyasidir, chunki yuqori narx darajasi pastroq real ish haqi bilan bog'liq. Bizda shunday bor bu yerda berilgan nominal ish haqi W uchun bundan kelib chiqadi. Narxlar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, real ish haqi shunchalik past bo'ladi, natijada firmalar ko'proq mehnat talab qiladi va ko'proq ishlab chiqaradi.

Keyns modelida iqtisodiy tebranishlar va makroiqtisodiy siyosatning ishlab chiqarish (bandlik) va narxlar darajasiga ta'sirini tahlil qilish uchun foydalanish mumkin. Birinchidan, berilgan nominal ish haqi uchun iqtisodiyot yuqori ishsizlik bilan qisqa muddatli muvozanatga tushib qolishi mumkin. Faraz qilaylik, butun ishchi kuchi N ga teng. Ishlab chiqarish funksiyasidan to'liq bandlik mahsuloti va daromadi 13 ga teng bo'ladi.

Agar nominal ish haqi qisqa muddatda belgilanmagan va to'liq bandlikka erishish uchun tuzatilgan bo'lmasa, yalpi taklif funksiyasi to'liq bandlik darajasiga perpendikular bo'lardi va yalpi talabning o'zgarishi faqat narx darajasining o'zgarishiga olib keladi. Binobarin, ish haqi va narxlarning to'liq moslashuvchanligi bilan ushbu model

klassik model bilan bir xil xususiyatlarga ega. Bu modeldan umumiy taklifga buzilishlar ta'sirini bartaraf etish uchun ham foydalanish mumkin. Dastlabki muvozanat to'liq bandlik ishlab chiqarishda. Yalpi taklifning salbiy buzilishi, masalan, salbiy mahsuldorlik zarbasi, AS umumiy taklif egri chizig'ini chapga siljitadi. Yangi qisqa muddatli muvozanatda daromad va bandlik pasayadi, narx darajasi esa ko'tariladi. Nominal ish haqining qattiqligi tufayli iqtisodiyot past real ishlab chiqarish va bandlik, yuqori narxlar darajasi va ijobiy ishsizlik bilan muvozanatga o'tadi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Yalpi taklifning buzilishi va ularning yalpi ishlab chiqarish va narx darajasiga ta'siri. Ish haqi va narxlarni to'liq moslashtirishning klassik modelidan farqli o'laroq, nominal ish haqining qat'iyligi bo'lgan Keyns modelida hatto pul tartibsizliklari ham yalpi talabni o'zgartirishi va real ishlab chiqarish, bandlik va boshqa real o'zgaruvchilar masalan, real ish haqi va foizlar o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Shoklarning yalpi talab va taklifga ta'sirini qanday bartaraf etish mumkin? Keynscha yondashuvga ko'ra, tegishli yechim makroiqtisodiy siyosatdan kelib chiqishi mumkin. Davlat xarajatlarining ko'payishi, soliqlarning kamayishi yoki pul taklifining ko'payishi yalpi talab egri chizig'ini o'ngga siljitishi va salbiy talab yoki taklif zarbasining real ishlab chiqarish va ishsizlik oqibatlariga qarshi turishi mumkin. Talab zarbalari holatida narx darajasi o'zining dastlabki muvozanatiga qaytadi. Salbiy ta'minot zarbasi bo'lsa, narx darajasiga yanada yuqori ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun ishsizlik va narx barqarorligi o'rtasida o'zaro kelishuv sodir bo'ladi. Shunday qilib, taklif zarbalarini yalpi talab siyosati orqali samarali tarzda zararsizlantirib bo'lmaydi, yalpi talab siyosati orqali ularga qarshi turish narx darajasiga ta'sir qiladi. Ijobiy talab yoki taklif zarbasi bo'lsa, buning aksi amal qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Keyns modellaridagi yalpi talab siyosatining roli.
2. Keyns xoch nima.
3. AD-AS ni tushuntirib bering.
4. Keynsning makroiqtisodiy modellining iqtisodiy moxiyatini yoritib bering.
5. Yalpi taklifning buzilishi va ularning yalpi ishlab chiqarish va narx darajasiga ta'siri qanaqa.
6. IS-LM modelining yushuntirib bering.

VIII BOB. OCHIQ IQTISODIYOT

8.1. Ochiq iqtisodiyot tushunchasi va uning ko‘rinishlari.

Bundan oldingi mavzularda ko‘rdikki, dunyoning hech bir mamlakati tashqi iqtisodiy aloqalar va munosabatlardan uzilgan holatda emas. Shu sababli to‘liq makroiqtisodiy model o‘zida ham ichki, ham tashqi bozorlarda amalga oshirilayotgan operatsiyalarni majassam etishi lozim.

To‘liq makroiqtisodiy model, ochiq iqtisodiyot modelidir. Ochiq iqtisodiyot, shunday iqtisodiyotki, u:

- mamlakat ishlab chiqarayotgan tovarlari va xizmatlarining ma’lum bir qismini eksport va import qilishini;

- mamlakat jahon moliya bozorlarida kredit olishi va kredit berishini anglatadi. Agar yopiq iqtisodiyot sharoitida barcha ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar ushbu mamlakat ichkarisida sotilsa va barcha xarajatlar uch qismga: iste’mol, investitsiya va davlat xarajatlarga bo‘linsa, ochiq iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan mahsulotning sezilarli qismi chet elga eksport qilinadi. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga xarajatlarga to‘rtinchi unsur sifatida mamlakatda ishlab chiqarilgantovarlar va xizmatlarning eksporti (chet elliklarning mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari) ham kiritiladi.

Kichik ochiq iqtisodiyot va katta ochiq iqtisodiyot o‘zaro farqlanadi.

Kichik ochiq iqtisodiyot - katta bo‘lmagan mamlakat iqtisodiyotidir. Kichik ochiq iqtisodiyot modeli kapital harakati schyoti va joriy operatsiyalar schyotini o‘z ichiga oladi. Bunday iqtisodiyot jahon bozorida katta ulushga ega emas va jahon foiz stavkasiga amalda ta’sir ko‘rsata olmaydi. Kichik ochiq iqtisodiyot jamg‘armalari va investitsiyalari - jahon jamg‘armalari va investitsiyalarining juda kichik miqdorini tashkil etganligi sababli jahon moliyaviy bozorlaridagi shart-

sharoitlarga ko'ra belgilangan jahon foiz stavkasi bu iqtisodiyotda belgilab berilgan (ekzogen) ko'rsatkich sifatida qabul qilinadi.

Katta ochiq iqtisodiyot- ko'lami yirikligi sababli foiz stavkasi mamlakatning ichida ro'y berayotgan jarayonlarning jiddiy ta'sirida shakllanadigan iqtisodiyotdir.

Katta ochiq iqtisodiyot - jahon jamg'armalari va investitsiyalarining katta qismiga egalik qilayotgan yirik mamlakat (AQSH, XRR, Germaniya, Yaponiya, Rossiya va boshq.) iqtisodiyotidir. Bunday mamlakatlar jahon moliya stavkasiga ta'sir ko'rsata oladi.

Ochiq iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardir:

- a) YalMdagi tashqi savdo kvotasi;
- b) ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushi;
- g) iste'mol tarkibidagi importning ulushi;
- d) investitsiyalar hajmidani xorijiy investitsiyalarning ulushi.

Iqtisodiyotning ochiqligi darajasi odatda mamlakatning tashqi savdosi hajmiga yoki hukumatning siyosiy liniyasiga bog'liq bo'ladi. Masalan, Buyuk Britaniya iqtisodiyoti nisbatan ochiq hisoblanadi, chunki u tashqi savdoga juda bog'langan. AQSH iqtisodiyoti esa nisbatan yopiqdir, chunki tashqi savdo uning rivojlanishi uchun hal etuvchi rol o'ynamaydi.

Ochiq iqtisodiyot xalqaro hisob-kitoblarda xorijiy valutadan foydalanishni ko'zda tutadi. U to'lov balansida, xususan joriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansida o'z aksini topadi.

8.2. Mandell Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli

Ichki muvozanat inflatsiya jarayonlari mavjud bo'lmagan yoki uning barqaror past darajasidagi to'liq bandlik sharoitida talab va taklifning balanslashganligidir. Qisqa muddatli davrda ichki muvozanat muammosi, birinchi navbatda, budjet-soliq va pul-kredit siyosati vositasida yalpi talabni tartibga solish orqali ta'minlanadi. Tashqi muvozanat qayd qilingan yoki suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida

to'lov balansining nolga teng qoldig'ini ta'minlab turishni anglatadi. Alohida holatlarda bu muammo ikki o'zaro mustaqil qismga bo'linadi:

a) joriy operatsiyalar balansining belgilangan holatini ta'minlab turish;

b) valuta zaxiralarining aniq belgilangan miqdorini saqlab turish.

Tashqi va ichki muvozanatni ta'minlab turish usullari bir xil: budjet-soliq va pul-kredit siyosati. Ayrim hollarda mustaqil usul sifatida almashinuv kursi siyosati ham ajratib ko'rsatiladi.

Tashqi muvozanatni ta'minlash kapital harakatining mobilligi mamlakatlararo kapital quyilishi jarayonining ichki foiz stavkasining jahon foiz stavkasiga nisbatan o'zgarishiga javoban keskinlashuvi sababli murakkablashadi.

Ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash muammosi tovar, pul va valuta bozorlarining amal qilishiga taalluqlidir. Ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash makroiqtisodiy tartibga solishning muhim muammosi sifatida yuzaga chiqadi, chunki u ichki va tashqi o'zgaruvchilarning bir-biriga o'zaro ta'sirini va qayta ta'sirini ko'zda tutishni talab etadi. Ochiq iqtisodiyotda iqtisodiy siyosat tahlili Mandell-Fleming modeliga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bu model qisqa muddatda iqtisodiyotni muvozanatlashtirishni ifodalaydi va kichik ochiq iqtisodiyot uchun IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli hisoblanadi. Ikkala model ham baholarning o'zgarishini nazarda tutadi va yalpi talab hajmining o'zgarishi sabablarini tushuntiradi. Ular o'rtasidagi asosiy farq shundaki, IS-LM modeli- yopiq iqtisodiyot modeli, Mandell-Fleming modeli esa ochiq iqtisodiyot modeli ekanligidadir. Ichki va tashqi muvozanat muammosi, ko'pincha, IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli vositasida, unga uchinchi- VV egri chizig'i qo'shilib tahlil qilinadi. VV egri chizig'i to'lov balansining muvozanatli darajasini tasvirlaydi. Model ham qayd qilingan, ham erkin suzib yuruvchi valuta kursi rejimlari uchun va kapital mobilligining turli darajalariga moslab

tuziladi. Bu bobda biz Mandell-Fleming modelini quramiz va keyingi paragraflarda turli xil siyosatlarning ta'sirlarini o'rganish uchun bu modeldan foydalanamiz. Ko'rib turganingizdek, Mandell-Fleming modeli biz oldingi boblarda foydalangan komponentlardan qurilgan. Asosiy taxmin: mukammal kapital oqimga ega bo'lgan kichik ochiq iqtisodiyot mukammal kapital oqimga ega bo'lgan kichik ochiq iqtisodiyot haqidagi farazlardan boshlaymiz.

Matematik jihatdan, buni quyidagicha yozishimiz mumkin $r = r^*$. Bu jahon foiz stavkasi ekzogen o'zgaruvchidir, chunki biz ko'rayotgan mamlakat dunyo iqtisodiyoti bilan shunchalik kichikki, u dunyo moliyaviy bozorida qarz olishi yoki qarz berishi jahon foiz stavkasiga hech qanday ta'sir qilmaydi. Mukammal kapital oqimi to'g'risidagi fikrlar oddiy tenglama bilan ifodalansa-da, bu tenglama ko'rsatadigan takomillashgan jarayonning ko'rinishini yo'qotmaslik muhim hisoblanadi. Faraz qiling, birorta vaziyat sodir bo'ldi, buning natijasida jahon foiz stavkasi ko'tariladi. Kichik ochiq iqtisodiyotda, mamlakatdagi foiz stavkalari qisqa muddatga biroz ko'tarilishi mumkin ammo bu vaziyat sodir bo'lishi bilan xorijliklar bu mamlakatga qarz berishni boshlashadi (misol uchun shu mamlaktning obligatsiyalarini sotib olish bilan). Kapitalni kirib kelishi mamlakat ichidagi foiz stavkasini r^* ga tomon pasaytiradi. Xuddi shuningdek, agar har qanday hodisa mamlakat foiz stavkasini pasaytirishni boshlasa, kapital yuqoriroq foiz topish maqsadida chetga oqib chiqib ketardi va bu kapital oqimi ichki foiz stavkasini yana r^* gacha qaytaradi. Bundan keyin $r = r^*$ tenglama kapitalning xalqaro oqimi ichki foiz stavkasini jahon foiz stavkasi bilan teng saqlab turishga yetadi degan taxminni yuzaga chiqaradi. Tovarlar bozori va IS egri chizig'i Mandell-Fleming modeli tovar va xizmatlar bozorini IS-LM modeliga qaraganda ko'proq tasvirlab beradi va sof export uchun yangi termin qo'shadi. Ayniqsa, tovarlar bozori quyidagi tenglama bilan ifodalanadi:

$$Y = C(Y - T) + I(r) + G + NX(e).$$

Bu tenglama shuni bildiradiki, jami daromad Y iste'mol C , investitsiya I , davlat xarajatlari G va sof exportning NX yig'indisiga teng. Iste'mol sof daromadga $(Y-T)$ to'g'ri proporsional, Investitsiya foiz stavkasiga teskari proporsional. Sof export valuta kursiga (e) tenglari bog'liq. Oldingiga o'xshab, biz valuta kursini (e) har bir milliy valutaga to'g'ri keladigan xorijiy valutarlar miqdori sifatida bilamiz, misol uchun (e) 100 yena bir dollar bo'lishi mumkin, Siz yana eslashingiz mumkin ya'ni biz sof exportni nominal valuta kursiga qaraganda (milliy va xoriji valutarlar narxlari) real valuta kursiga bog'lagandik (ya'ni mamlakatdagi va xorijdagi tovarlarning o'zaro narxlari).

Agar e nominal valuta kursi bo'lsa, real valuta kursi eP/P^* ga teng, bu yerda P mahalliy narx darajasi va P^* xorijiy narx darajasi. Mandell-Fleming modeli mamlakatdagi va jahon narxlari darajasi o'zgaras degan farazga asoslanadi, shuning uchun real valuta kursi va nominal valuta kursi bir biriga to'g'ri proporsional. Bu degani, mahalliy valutaning qadri oshsa, xorijiy tovarlar mahalliy tovarlarga qaraganda arzonroq bo'ladi va bu eksportni pasayiradi va importni oshiradi. Yuqoridagi tovarlar bozori muvozanatining tovar va xizmatlarga va xarajatlarga ta'sir qiladigan ikkita moliyaviy o'zgaruvchisi (foiz stavkasi va valuta kursi) mavjud, ammo vaziyatni mukammal kapital oqimi to'g'risidagi taxmindan foydalanib soddalashtirish mumkin. Demak, $r = r^*$ quyidagi tenglama kelib chiqadi:

$$Y = C(Y - T) + I(r^*) + G + NX(e).$$

Keling IS^* tenglamasiga qaraylik. Biz bu tenglamani grafikda tasvirlashimiz mumkin, bunda gorizontol o'qda daromad, vertikal o'qda valuta kursi berilgan. Bu chiziq (c) panelida ko'rsatilgan. IS^* egri chizig'i pastga qaragan chunki yuqoriroq valyuta kursi sof eksportni kamaytiradi, bu esa o'z navbatida jami daromadlarni pasaytiradi. Buning qanday ishlashini ko'rish maqsadida, sof eksport va keyns xochi bilan birga olib boriladi IS egri chizig'ini keltirib chiqarish uchun (a) panel, valuta kursidagi e_1 dan e_2 ga ko'tarilish sof eksportni $NX(e_1)$

dan $NX(e_2)$ ga pasaytiradi. (b) panel, sof eksportdagi kamayish rejalashtirilgan xarajatlar grafigini pastga ko'chiradi va bu daromadni Y_1 dan Y_2 ga kamaytiradi. IS^* egri chizig'i valuta kursi (e) va daromad (Y) o'rtasidagi bog'liqlikni umumiyashtiradi. Pul bozori va LM^* egri chizig'i Mandell-Fleming modeli IS-LM modelidan tanish bo'lgan pul bozori tenglamasini ko'rsatib beradi.

Bu tenglik real pul taklifi M/P talabga $L(r, Y)$ tengligini ko'rsatadi. Real pulga talab foiz stavkasiga teskari bog'liq va daromadga to'g'ri bog'liq. Pul taklifi M ekzogen o'zgaruvchi hisoblanadi va Markaziy bank tomonidan boshqariladi. Mandell-Fleming modeli qisqa muddatli tebranishlarni tahlil qilish uchun yaratilganligi, P narx darajasi tashqi belgilangan deb faraz qilinadi. Yana bir bor, mahalliy foiz stavkasi bilan jahon foiz stavkasiga teng degan farazlarni keltiramiz. Shuning uchun $r = r^*$ ga teng.

$$M/P = L(r^*, Y).$$

LM tenglamasini ko'raylik. Biz buni grafikda ifodalashimiz mumkin, LM egri chizig'i vertikal chunki valuta kursi LM tenglamasiga kirmaydi. Jahon foiz stavkasi berilgan, LM tenglamasi yalpi daromadni belgilaydi. LM egri chizig'i qanday qilib jahon foiz stavkasidan kelib chiqqani va LM egri chizig'i qanday qilib foiz stavksi va daromadni bir-biriga bog'lashini ko'rsatadi.

Qismlarni birlashtirish. Mandell-Fleming modeliga ko'ra, mukammal kapital oqimiga ega kichik ochiq iqtisodiyot ikkita tenglama bilan tasvirlanishi mumkin:

$$Y = C(Y - T) + I(r^*) + G + NX(e) \quad IS^*, \quad M/P = L(r^*, Y)LM^*.$$

Birinchi tenglama tovarlar bozoridagi muvozanatni ko'rsatadi, ikkinchisi pul bozoridagi muvozanatni ko'rsatadi.

Ekzogen o'zgaruvchilar bular fiskal siyosat G va T , monetar siyosat M , narx darajasi P , jahon foiz stavkasi r^* . **Endogen** o'zgaruvchilar daromad Y va valuta kursi shu ikkita bog'liqlikni

ko'rsatadi. Iqtisodiyot uchun muvozanat nuqtasi IS chizig'i va LM egri chizig'i kesishgan joydir. Bu kesishgan joy ham tovarlar bozori ham pul bozoridagi muvozanat ta'minlangandagi daromad darajasi va valuta kursini ko'rsatadi. Mandell-Fleming modelidan biz yalpi daromad Y va valuta kursining e siyosiy o'zgarishlarga qanday javob berishini ko'rsatish uchun foydalanamiz.

8.3. Qayd etilgan valuta kursi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat

Oldingi savolda ta'kidlaganimizdek, qayd qilingan valuta kursi sharoitida monetar siyosat ko'proq ichki balans muammosi bilan aloqador bo'ladi. Keltirilgan fikrlarni izohlab berish uchun quyidagi gepotetik misolni ko'rib chiqamiz. Mamlakatning barcha tijorat banklari va Markaziy bankni barcha xorijiy aktivlar va passivlar to'plangan yagona bank deb tasavvur qilamiz. Pul taklifi esa naqd pul va depozitlardan iborat deb qaraymiz. Bunday gepotetik bankning passivida pul taklifining barcha komponentlari (odatda $M2$ agregati), aktivida esa bank tizimining sof xorijiy aktivlari (aktivlar-passivlar, ya'ni xorijliklarning ularga bo'lgan barcha talablari so'ndirilgandan so'ng mamlakat ega bo'ladigan aktivlar) va sof ichki aktivlar (yoki hukumatga, firmalarga va uy xo'jaliklariga sof ichki kreditlar) jamlangan bo'ladi. Sof xorijiy aktivlar mamlakatning valuta zaxiralariga mos keladi. Bunday holatda aktivlar va passivlarning tengligi shartini $M = Res + DS$ ko'rinishida yozishimiz mumkin. Bu tenglik pul taklifi (bank tizimining majburiyati) valuta rezervlari (sof xorijiy aktivlar) va bank tizimining ichki kreditlari yig'indisiga tengligini anglatadi. Demak, pul taklifi ham ichki, ham tashqi omillarga bog'liq.

Pul taklifining o'zgarishini $\Delta M = \Delta Res + \Delta DS$ ko'rinishida tasvirlash mumkin. Bu yerda ΔRes to'lov balansining taqchilligi yoki ortiqchaligiga mos keladi. Tashqi balansni tiklash, o'z navbatida valuta kursini saqlab turish zaruriyati xorijiy aktivlarni sotish va sotib olishni talab qiladi. Bu esa valuta rezervlarining ko'payishi yoki kama yishini

keltirib chiqaradi. Lekin, rezervlarni sotish barobarida Markaziy Bank muomaladagi pulning bir qismini chiqarib oladi. Rezervlarni sotib olish bilan esa pul taklifi hajmini ko'paytiradi. Shunday qilib, qayd qilingan valuta kursi sharoitida M endogen o'zgaruvchi bo'lib, to'lov balansining yuzaga keladigan taqchilligi yoki ortiqchaligiga (ya'ni almashinuv kursini pasaytirish yoki ko'tarish borasidagi harakatlarga) bog'liq bo'ladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotni rivojlantirish prognozlarini tuzilayotganda pulga talab iqtisodiy o'sish va inflatsiyaning maqsadli (rejadagi) ko'rsatkichlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Pul taklifi esa sof xorijiy aktivlar va ichki kreditlar hajmiga bog'langan holda aniqlanadi. Sof xorijiy aktivlar to'lov balansini tuzish prognozlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Ichki kreditlar hajmi esa qoldiq prinsipida aniqlanadi hamda hukumat va xususiy sektor o'rtasida taqsimlanadi. Xususiy sektorga ichki kreditlar miqdorini o'zgartirish uchun pul-kredit siyosatining uchala usuli ham qo'llaniladi.

Markaziy Bank to'lov balansining iqtisodiyotdagi pul taklifiga ta'sirini valuta rezervlari o'zgarishini sterillash orqali neytrallashtirishi mumkin. Masalan, (to'lov balansi taqchilligini yoki almashinuv kursi pasayishini bartaraf qilish maqsadlarida foydalanilishi natijasida) rezervlar qisqarganida Markaziy Bank ichki aktivlarni pul taklifi hajmi o'zgarishini ta'minlaydigan darajada ko'paytirishi mumkin.

$$\text{Ya'ni: } M = \downarrow \text{Res} + \uparrow \text{DS}$$

Bunda u ochiq bozordagi operatsiyalar yoki pul-kredit siyosatining boshqa vositalaridan foydalanadi. Ammo sterillash imkoniyatlari cheklangan. Agar to'lov balansining taqchilligi uzoq vaqt saqlanib qolsa, uni bartaraf qilishga intilish valuta rezervlarini tugab qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatda, mamlakat, almashinuv kursining pasayish tendensiyasini bartaraf qilish hamda pulning xorijga oqib ketishini tugatish uchun yoki qayd etilgan kursdan voz kechishi, yoki pul massasining qisqarishiga yo'l qo'yib berishga majbur bo'ladi. To'lov balansining barqaror ijobiy qoldig'i sharoitida rezervlar hajmi shunchalik ko'p bo'lishi mumkinki, ichki kredit nolga teng bo'lib

qoladi. Bu esa amalda mumkin bo'lmagan holatdir (banklar ichki kreditlarni kamaytirmasligi, balki nobank sektoridan pul qarz olishi zarur bo'ladi). Demak, hattoki sterillash ham pul massasini to'lov balansi ta'siridan himoya qila olmaydi. Bu esa pul-kredit siyosatining ichki balansga ta'sirini keskin cheklab qo'yadi. Qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet - soliq siyosatining samaradorligi kapitalning mobilligiga to'g'ridan - to'g'ri bog'liq. Davlat xarajatlarining ko'payishi foiz stavkasining o'sishini keltirib chiqaradi (fond bozorida qarzga mablag' olib, davlat xususiy sektor foydalanadigan pul massasini kamaytiradi). Bu esa o'z navbatida xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida davlat xarajatlarining ko'payishi bilan bog'liq savdo balansi taqchilligi kapital harakati schyotining musbat (ijobiy) qoldig'i bilan amalda qoplanadi. Markaziy bank esa yuzaga kelgan almashinuv kursining o'sish tendensiyasini bartaraf qilish uchun xorijiy valutani sotib olish va muomalaga milliy valutani ko'p miqdorda chiqarishga, bu bilan esa pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir (davlat xarajatlarining o'sishi bilan birgaldikda) daromadlarning kengayishi uchun qo'shimcha rag'bat yaratadi.

Shunday qilib, qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosati pul-kredit siyosatidan farli ravishda daromad darajasiga, o'z navbatida ichki muvozanatga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsata oldadi. Tasir darajasi kapitalning mobilligi o'sishi bilan ortib boradi.

8.4. Erkin suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida makroiqtisodiy siyosat

Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitidagi budjet-soliq va pul-kredit siyosati qayd qilingan valuta kursi sharoitidagiga nisbatan mutlaqo boshqacha natijalar beradi. Endi rollarni taqsimlash muammosini to'g'ri hal qilish teskari ko'rinish oladi. Budjet-soliq siyosati savdo, demak, to'lov balansi uchun pul- kredit siyosatiga nisbatan katta ahamiyat kasb

etadi. Aynan budget-soliq siyosatidan tashqi balansga erishish uchun foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ichki balansni ta'minlashda esa pul-kredit siyosatidan foydalanish birinchi planga chiqadi. Agar qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki pul siyosati almashinuv kursinini quvvatlab turishni ham ko'zda tutgan bo'lsa, suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida u bunday vazifadan ozod qilinadi va ichki muammolarni hal qilish uchun samaraliroq ishlatilishi mumkin. Pul taklifini kengaytirish foiz stavkalarini pasaytiradi va xarajatlarning oshishiga olib keladi. Ma'lumki xarajatlarning ortishi importning o'sishini rag'batlantiradi va savdo balansini yomonlashtiradi. To'lov balansining taqchilligi yuzaga kelishiga foiz stavkasining pasayishi sababli kapitalning mamlakatdan chiqib ketishi ham ta'sir ko'rsatadi. Lekin egiluvchan valuta kursi sharoitida taqchillik saqlanib qolmaydi. Importning o'sishi va kapitalning oqib ketishi xorijiy valutaga talab oshishiga olib keladi va milliy valuta qadrsizlanadi. Bu qadrsizlanish mamlakat eksportchilarining raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Oqibatda savdo balansi yaxshilanadi. Eksportning ortishi mamlakatimiz mahsulotiga bo'lgan talabning o'sishini anglatadi va pul massasining dastlabki o'sishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy yuksalishni yanada kuchaytiradi.

Demak, pul siyosati ichki daromadlarga bevosita (pul taklifining o'sishi orqali) va bilvosita (almashinuv kursining pasayishi hamda eksportning o'sishi orqali) ta'sir ko'rsatadi. Kapitalning oqib ketishiga va o'z navbatida milliy valutaning qadrsizlanishi darajasiga ta'sir ko'rsatgani uchun ham kapitalning mobilligi muhim ahamiyatga egadir. Ammo, pul-kredit siyosati murakkab yetkazib berish mexanizmiga egaligi sababli uning ishlab chiqarish hajmiga ijobiy ta'siri ishlab chiqarishni kengaytirishning ichki rag'batlari (foiz stavkasining pasayishi) orqali emas, balki ko'proq tashqi dunyo orqali ro'y beradi deb tasavvur qilish mumkin. Boshqacha aytganda, kapitalning chiqib ketishi va valutaning qadrsizlanishi sharoitida mamlakat mahsulotlariga talabning o'sishi uning eksportiga talabning oshishi hisobiga ro'y

beradi. Shu sababli pul siyosatining ichki balansga ijobiy ta'siri o'ziga xos xususiyatga ega. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining samaradorligini baholash yanada murakkabroqdir. Ma'lumki, davlat xarajatlarining ortishi ichki va tashqi muvozanatga ikki yo'nalishda: daromad orqali va foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Daromadlarning ortishi (multiplikator samarasi orqali) importni ko'paytiradi, savdo balansini yomonlashtiradi va milliy valutaning kursini pasaytiradi. Davlat xarajatlarining ortishi, shuningdek, hukumat olayotgan qarzlarini ko'paytirayotganligini anglatadi, bu esa foiz stavkalarining ortishiga olib keladi. Yuqoriroq foiz stavkalari esa xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Bu esa milliy valuta kursini oshiradi va kapital harakati schyotini yaxshilaydi. Yakuniy natija esa kapitalning mobilligi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Kapitalning past mobiligi sharoitida budjet ekspansiyasi daromad orqali ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Kapitalning uncha ko'p bo'lmagan miqdorda oqib kelishi savdo balansining taqchilligini qoplay olmaydi va oqibatda valuta kursi pasayadi.

Milliy valutaning arzonlashishi eksportning o'sishi uchun qulay sharoit yaratadi va to'lov balansining taqchilligini bartaraf qilish imkonini beradi. Eksportning ortishi, shuningdek, budjet ekspansiyasining ichki ishlab chiqarishga ijobiy ta'sirini to'ldiradi. Shu bilan birga kapitalning mobilligi ortib borishi bilan kapital schyotining to'lov balansi va valuta kursiga ta'siri kuchaya boradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida uning oqib kelishi sababli ro'y bergan valuta kursining ko'tarilishi tendensiyasi ustunlik qiladi. Bu eksportning qisqarishiga va savdo balansi taqchilligining ortishiga olib keladi. Kapitalning katta miqdorda oqib kelishi bu taqchillikni qoplash va to'lov balansini muvozanatlashtirish imkonini beradi. Ammo budjet ekspansiyasining ishlab chiqarish hajmiga yakuniy ta'siri deyarli nolga teng bo'ladi. Bunga kuchli siqib chiqarish samarasi mavjudligi, ya'ni xususiy investitsiyalarni foiz stavkasining oshishi orqali va eksportni almashinuv kursining oshishi orqali siqib chiqarilishi sabab bo'ladi.

Shunday qilib, pul siyosatining ichki daromadga aniq ijobiy ta'siridan farqli ravishda budjet-soliq siyosati kapitalning past mobilligi sharoitidagina samarali bo'ladi. Xulosa yasab, pul va budjet –soliq siyosatining, tashqi balansni saqlab turgan holda ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatishi nuqtai nazaridan, nisbiy samaradorligini baholashimiz mumkin. Ma'lumki, qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki monetar siyosat amalda "falajlangan" bo'ladi va faqat budjet-soliq siyosatigina samara beradi. Va bu samara kapitalning mobilligi ortishi bilan ko'payib boradi. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida ichki ishlab chiqarish hajmiga, shubhasiz, kapitalning mobilligi qanday bo'lishidan qat'iy nazar pul-kredit siyosati ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

8.5. Foiz stavkasi differensial

Hanuzgacha, tahlillarimiz foiz stavkasi kichik ochiq iqtisodiyotda dunyo foiz stavkasiga teng bo'lishi to'g'risidagi fikrni ilgari surmoqda:

$r = r^*$. Ma'lum darajada, foiz stavkasi butun dunyoda bir - biridan farqlanadi. Biz hozir tahlillarimizni xalqaro foiz stavkalari differensiyasining sabablari va oqibatlarini hisobga olgan holda kengaytiramiz. Mamlakat riski va valuta kursi narxlari bo'yicha taxminlar, Yuqorida taxmin qilganimizdek, kichik ochiq iqtisodda dunyo foiz stavkasi orqali aniqlanadi va bunday holatda biz narxning pasayishiga ko'proq e'tibor qaratgan edik. Agar mahalliy stavka foizi dunyo stavka foizidan yuqori bo'lsa, xorijdagi insonlar ushbu davlatga qarz berib, mahalliy foiz stavkasini pastga qarab yo'naltirishi to'g'risida gapirib o'tgan edik.

Agar mahalliy stavka foizi dunyo stavka foizidan pastda bo'lsa, mahalliy aholi mahalliy foiz stavkasini balandga chiqargan holda xorijdagilarga pul beradi va katta daromad ko'radi. Oqibatda mahalliy foiz stavkasi dunyo foiz stavkasi bilan tenglashadi.

Nima uchun ushbu mantiq doim qo'llanmaydi. Bu yerda ikkita sabab mavjud.

Ushbu sabablarning eng muhimi mamlakat riski hisoblanadi. Investorlar AQSHdan davlat obligatsiyalarini sotib olganda yoki AQSH korporatsiyalariga kredit olganda, ular stavkalarni to'lashga to'la amin bo'ladilar. Aksincha, bir qancha rivojlanmagan mamlakatlarda, revolutsiya yoki boshqa siyosiy siquvlar kreditni pulini qaytarishga to'sqinlik qiladi, qo'rquv ma'lum miqdorda haqiqatga yaqin hisoblanadi. Bunday mamlakatlardagi qarzdorlar qarz beruvchini bu kabi riskdan ozod qilish uchun yuqori foiz stavkasini to'lashiga to'g'ri keladi. Boshqa bir foiz stavkasining mamlakatlararo har xilligining, ya'ni bir sababi valuta kursining o'zgarib turish taxminidir. Masalan, deylik odamlar Meksika pesosi AQSH dollari qiymatiga nisbatan pasayib ketishini taxmin qilmoqda. So'ngra kredit pesoda to'lanadigan bo'lsa, demak kredit dollarda amalga oshirilishidan ko'ra qadrsizroq valutada to'lanadi. Ushbu taxmin qilinayotgan zararni qoplash uchun Meksika valutasining foiz stavkasi AQSHning foiz stavkasidan yuqoriroq turadi. Shunday qilib, har ikki davlat riski va kelajakda valuta kurslarining o'zgarish taxminlari, shuningdek kichkina ochiq iqtisodning foiz stavkalari dunyodagi boshqa iqtisodiy jarayonlardagi foiz stavkasidan farqlanishi mumkin. Mandell-Fleming modelidagi differensial Mandell-Fleming modeliga foiz stavkasi differensialini kiritish uchun, biz birinchi navbatda kichkina ochiq iqtisodiyotdagi foiz stavkasi dunyo foiz stavkasi qo'shilgan risk ortishi orqali aniqlashini taxmin qilgan edik:

$$r = r^* + \theta$$

Risk ortgan mamlakatda kreditni tashkillashtirish bo'yicha siyosiy riskni anglash va haqiqiy valuta kursida kutilayotgan o'zgarish orqali aniqlanadi.

Shu maqsadda, risk ortishi ekzogen sifatida riskidagi o'zgarishlarning iqtisodga qay darajada ta'sir ko'rsatishini tahlil qilish uchun olishimiz mumkin. Ushbu model oldingi modelga juda ham yaqin hisoblanadi. Ikkala holat tenglamasi qo'yidagicha:

$$Y = C(Y - T) + I(r^* + r = r^* + \theta) + G + NX(e)IS^*,$$

$$M/P = L(r^* + r = r^* + \theta, Y)LM^*.$$

Har qanday berilgan fiskal siyosati, pul siyosati, narx darajasi va qo'shimcha haq riski, ushbu ikki formulada kirim darajasi va mahsulot, shuningdek pul bozorini tenglashtiruvchi kirim darajasi va valuta kursini aniqlashtirmoqda. Barqaror qo'shimcha haqni hisobga olgan holda, pul, fiskal va savdo siyosati qurollari biz allaqachon ko'rib chiqqanimizdek ishlaydi. Deylik siyosiy tartibsizlik davlatning $r = r^* + \theta$ risk premiumini (risk premium) oshirishga sabab bo'ladi. Chunki $r = r^* + r = r^* + \theta$, ushbu holat to'g'ridan to'g'ri amalga oshuvchi ta'sir hisoblanib, bunda r mahalliy foiz stavkasi oshishiga sabab bo'ladi. Yuqoriroq stavka foizi, o'z navbatida ikki xil ta'sirga ega. Birinchisi IS^* chizig'ining chap tomonga qarab o'zgarishidir, chunki yuqoriroq foiz stavka sarmoyani qisqartiradi.

Ikkinchisi, LM^* chizig'i o'ng tarafga qarab o'zgaradi, chunki yuqori stavka foizi pulga bo'lgan ehtiyojni qisqartiradi va bu har qanday berilgan pul hajmi uchun ancha yuqori darajada bo'lgan daromadni amalga oshirishga imkon beradi. [Eslatib o'tamiz $Y M/P = L(r^* + r = r^* + \theta, V)$ formulasini qoniqtirishi kerak.] Yana bir hayron qolarli va balki unchalik me'yorga to'g'ri kelmaydigan taxmin tahlillaridan biri $r = r^* + \theta$ o'lchov orqali mamlakat riskining o'sishi hisoblanadi. Ushbu holat LM^* chizig'idagi o'ng yo'nalishdagi o'zgarish orqali o'z aksini topgan. Bunda valyuta sof eksportni katta miqdordagi pul hajmiga bo'lsa-da ushlab turibdi, natijada esa umumiy daromad ko'tariladi.

Bu yerda nima uchun amaliyotda bu kabi yorqin daromad olib kelinmaydi - degan savol tug'iladi. Birinchi navbatda markaziy bank mahalliy valutaning katta tanazzulidan qochishni xohlaydi va shuning uchun ham M pul hajmini kamayishi bo'yicha ta'sir bilinishi mumkin. Ikkinchidan mahalliy valutaning tanazzuli muhim mahsulotlar importini amalga oshirish, narxini kutilmaganda ko'tarishi va P narx darajasini oshishiga sabab bo'lishi mumkin. Uchinchidan ba'zi tadbirlar davlat

riskini oshirishga sabab bo'ladi va buning natijasida mamlakat rezidentlarining pulga bo'lgan ehtiyoji oshadi, chunki pul doim mavjud bo'lgan ishonchli aktiv hisoblanadi. Ushbu o'zgarishlarning har uchchalasi ham valuta kursining pastga tushib ketishini oldini oladi va LM* egri chizig'ining chap tarafiga qarab o'zgarishiga olib keladi. Aynan shuning uchun ham, mamlakat riskining oshishi yaxshilikka olib kelmaydi. Qisqa muddatli boshqaruvda ular odatda tanazzulga yuz tutgan valutani boshqaradi va uchta asosiy yo'llar orqali umumiy daromadning pasayayotganligi tasvirlanadi. Shuningdek yuqori foiz stavkasining sarmoyani qisqartirishi, uzoq muddatli ishtiroki asosiy jamg'armani qisqartiradi va iqtisodiy o'zishga xalaqit beradi.

Qisqa muddatli istiqboldan uzoq muddatli istiqbolgacha: o'zgaruvchan narxlarni o'z tarkibiga olgan Mandell-Fleming modeli yuqorida narx darajasi qayd etilganda qisqa muddatli istiqboldan (the short run) kichik ochiq iqtisodni o'rganishda Mandell-Fleming modelidan foydalangan edik. Endi narx darajasi o'zgarsa nima bo'lishini ko'rib chiqamiz. Tahlillar davomida Mandell-Fleming modeli kichik ochiq iqtisoddagi umumiy ehtiyoj egri chizig'ining nazariyasi to'g'risida ma'lumotlar beradi. Shuningdek, ochiq iqtisodning qisqa muddatli istiqbolga mo'ljallangan modeli uzoq muddatda boshqariluvchi modelga qanday bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. Ushbu holat to'liq tahlil qilingan. Chunki biz ketma - ketlikda amalga oshirilayotgan boshqa harakatlanmayotgan iqtisoddagi narx qiymati darajasidagi o'zgarishlarni, shartli va haqiqiy valuta kurslarini ko'rib chiqmoqchimiz.

Narxlar darajasi tushib ketganda nimalar sodir bo'lishi aniq ko'rsatilgan. Past darajadagi narxlar haqiqiy pul balansi darajasini ko'tarib, paneldagi kabi LM* egri chizig'ini o'ng tomonga qarab o'zgartiradi. Umumiy ehtiyoj chizig'i narx darajasi va daromad darajasi o'rtasidagi salbiy aloqani umumlashtiradi (ushbu holat b panelda ko'rsatilgan).

Haqiqiy valuta kursi pastga tushib, kirimning o'zgaruvchanlik darajasi oshadi. Shuning uchun IS-LM modeli umuiy ehtiyoj egri chizig'ini yopiq iqtisodda ifodalab, Mandell Flameng modelini kichik ochiq iqtisodiyot uchun umumiy ehtiyoj egri chizig'ida tasvirlab beradi.

Biz bu diagrammani ushbu bobda uzoq muddatga mo'ljallangan istiqbol (the long-run model) modeli bilan bog'liq, uzoq muddatli va qisqa muddatli o'zgaruvchanlik holati ko'rsatilgan. Har ikki panelda ham K nuqta qisqa muddatli istiqbolga mo'ljallangan muvozanat tasvirlangan, chunki u aniq qayd etilgan narx darajasini tasvirlagan. Bu kabi muvozanatda mahsulot va xizmat ko'rsatish uchun ehtiyoj juda past hisoblanib, narx darajasining pasayib ketishiga olib keladi.

Narx darajasining pasayishi haqiqiy pul balansini ko'tarib, LM* chig'ig'ini o'ng tomonga qarab o'zgartiradi. Haqiqiy valyuta kursi qadrsizlanadi, shuning uchun sof eksport ko'tariladi. Asta - sekin iqtisod uzoq istiqbolga mo'ljallangan muvozanatning C nuqtasiga yetadi. Qisqa va uzoq istiqbolga mo'ljallangan muvozanat o'rtasidagi tranzitsiya tezligi iqtisodni haqiqiy chiqim (output) darajasida qayta tiklash uchun narx darajasi qanday tezlikda tenglashishiga bog'liq bo'ladi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Qisqa muddatli boshqaruvda ular odatda tanazzulga yuz tutgan valutani boshqaradi va uchta asosiy yo'llar orqali umumiy daromadning pasayayotganligi tasvirlanadi. Shuningdek yuqori foiz stavkasining sarmoyani qisqartirishi, uzoq muddatli ishtiroki asosiy jamg'armani qisqartiradi va iqtisodiy o'zishga xalaqit beradi. Qisqa muddatli istiqboldan uzoq muddatli istiqbolgacha: o'zgaruvchan narxlarni o'z tarkibiga olgan Mandell-Fleming modeli yuqorida narx darajasi qayd etilganda qisqa muddatli istiqboldan (the short run) kichik ochiq iqtisodni o'rganishda Mandell-Fleming modelidan foydalangan edik. Endi narx darajasi o'zgarsa nima bo'lishini ko'rib chiqamiz. Tahlillar davomida Mandell-Fleming modeli kichik ochiq iqtisoddagi umumiy

ehtiyoj egri chizig'ining nazariyasi to'g'risida ma'lumotlar beradi. Shuningdek, ochiq iqtisodning qisqa muddatli istiqbolga mo'ljallangan modeli uzoq muddatda boshqariluvchi modelga qanday bog'liq ekanligi ko'rsatilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ochiq iqtisodiyotning vujudga kelish shartlari nimalardan iborat.
2. Ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash shartlari.
3. Kichik ochiq iqtisodiyot va katta ochiq iqtisodiyotni ta'minlash shartlari.
4. Mandel Fleming modelini tavsiflab bering.

IX BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA TO'LOV BALANSI DINAMIKASI

9.1. To'lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi

To'lov balansi ma'lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o'rtasida bo'ladigan bitimlar statistik qayd qilingan hujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo'nda ifodalab pul-kredit, valuta, budjet-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo'nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

9.1-jadval

Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yokiimport uchun xarajatlar	Sof kredit Yoki sof debit
Joriy operatsiyalar hisobi			
Tovarlar	+185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldig'i			-75
Xizmatlar	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transfert ko'rinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i			-87
Kapital harakatning hisobi			
Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+150	-87	+63
Kapital harakati balansining qoldig'i			+63
Joriy operatsiyalar va kapitalharakati bo'yicha balansning qoldig'i			-24
Rasmiy zaxiralar (oltin, XFVdagi zahiralar)	+24		+24

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to'lov balansida o'z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valuta ayirboshlash va valuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to'lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to'lovlar ko'rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to'lovlar va xorijiy valuta xarajatlari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valuta bo'lishi mumkin.

To'lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar.

Shunga ko'ra to'lov balansi strukturasini ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi.
2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti «plus», import esa «minus» ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valuta ishlab topib, mamlakat valuta zaxirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valuta zaxirasini kamaytiradi.

9.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansini

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi, ularning farqi tashqi savdo balansining qoldig'i deb

yuritiladi. Misolimizda bu balans salbiydir, ya'ni mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan ko'ra ko'proq olib keladi.

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu, xizmatlar (transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar) eksporti va importidir. Misolimizda tovarlar bilan bo'lgan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan bo'lgan operatsiyalarda ham mamlakat xorijiy xizmatlarni ko'proq oladi, ya'ni masalan, mamlakatda yashovchilar xorijga chetdan mamlakatga keladigan sayyohlarga nisbatan ko'proq boradilar, shuningdek, mamlakatdagi, tadbirkorlarga xorijiy transport va sug'urta xizmatlarini ko'rsatish hajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda transport va sug'urta kompaniyalari ko'rsatadigan xizmatlar hajmiga qaraganda yuqoriroq va h.k. Bu operatsiyalar bo'yicha ham balans salbiy qoldiqqa ega (-12).

Investitsiyalardan daromadlar, foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapital uchun chet to'lovlari bo'yicha tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital uchun to'lanadigan to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad musbat bo'ladi (+8). Transfert ko'rinishida pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'lanidigan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'zqarindoshlariga apul o'tkazmalari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valuta zaxiralarini kamaytiradi (-8). Joriy hisoblar bo'yicha barcha operatsiyalar yig'indisi joriy operatsiyalar balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-87). Bu esa mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valutaga bo'lgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq bo'lishini anglatadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda mamlakat to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadga ega.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$$X - M = X_n = Y - (C + I + G);$$

Bu yerda: X eksport; M import; X_n sof eksport;

$C + I + G - Y$ - M ning bir qismi (absorbsiya).

Joriy operatsiyalar balansida kamomad bo'lgan sharoitda, mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan xarajatlaridan kam bo'ladi va uni tashqaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operatsiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.³⁵

Sof xorijiy aktivlar (NFA) – bu, milliy rezidentlar tomonidan egallab turilgan xorij aktivlari va xorijliklar egalik qilgan mamlakat aktivlari o'rtasidagi farqni bildiradi.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lmagan sharoitda esa mamlakat xorijiy valutalarni sarf qilishga nisbatan ko'proq olib keladi.

Misolimizga aksincha mamlakat joriy operatsiyalar bo'yicha balansi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi. Bunda mamlakatda chet elda ko'chmas mulkni sotib olish yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan ortiqcha xorijiy valuta yuzaga keladi.

Kapital harakati hisobi balansi.

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida, ya'ni kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi.

Mamlakatda ma'lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktivlarini sotib olish va sotish bilan bog'liq operatsiyalariga kapital harakati hisobi deyiladi. Kapital harakati hisobi balansida korxonalar, yer, uy-joylar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqa aktivlarni olish-sotish bilan bog'liq kapitallar oqimi aks ettiriladi. Bu aktivlar sotilsa yoki eksport qilinsa, xorijiy valuta mamlakatga kiritiladi, ya'ni valuta tushumi ko'payadi (+150). Biroq

kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bog'liq operatsiyalar ham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aksiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar beradi va shu asosda ular xorijiy valuta zaxiralarini sarflaydi. Bu operatsiyalar debet ko'rinishida aks ettiriladi (-87). Kapital harakati balansining qoldig'i – bu uni olib kelish va olib chiqish o'rtasidagi farqdir (+63).

Kapital harajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital xarakati balansi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga kilingan xarajatlar.

Xorijga aktivlarni sotish valuta zaxirasini ko'paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. Shuning uchun kapital harakati balansi barcha operatsiyalardan keladigan sof valuta tushumlarini ko'rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i mamlakatda kapital ko'payishini bildirsa, uning salbiy qoldig'i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi.

Avval aytib o'tilganidek, joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati balansi o'zaro chambarchas bog'liq. Bizning misolda birinchisining taqchilligi (-87) katta qismi (+63) kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi va aksincha, agar to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha musbat qoldiqqa ega bo'lsa, kapital harakati hisobi balans bo'yicha manfiy qoldiqqa yo'l qo'yilgan bo'ladi.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo'limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To'lov balansi qoldig'i = Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balansi.

Biroq, amalda to'lov balansining bu qismida ham ko'pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zahiralar deb ataluvchi xorijiy valuta zaxiralariga ega bo'lib, bu zaxiralar joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati bo'yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo'llaniladi. Bizning misolda bu nomutanosiblik yoki qoldiq (-24)ni

tashkil etadi va rasmiy zahiralardan tushumlar hisobiga tartibga solinadi.

Rasmiy zaxiralarning qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zaxiralarning o'sishi (-) esa to'lov balansining musbat qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Natijada uning barcha uch bo'limi summasi «0»ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valuta taklifini va unga mamlakatda bo'lgan talab tengligini bildiradi.

To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$Y=C+I+G+X_n;$$

$$Y-C-G = C+I+G+X_n-(C+G);$$

$$S_n = I+X_n$$

$(I-S)+X_n=0$ (egiluvchan valuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagansharoitda), bu yerda: S_n – milliy jamg'arish;

$(I-S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapitalharakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X-M = X_n=-(I-S)=S-I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n < 0 [X-M < 0 [X < M ; \\ I-S > 0 [I > S [\text{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{array} \right.$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini ta'minlaydi ($M > X$).

Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n > 0 \quad [\quad X - M > 0 \quad [\quad X > M; \\ I - S < 0 \quad [\quad I < S \quad [\text{ xorijga kapital chikarilishi} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zaxiralar va qarzlar hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan hollarda o'z valutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valuta tushumining o'sishi hamda to'lov balansi kamomadi tugatiladi.

To'lov balansini tuzish tamoyillariga ko'ra u doimo takomillashgan bo'ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to'lov balansining alohida qismlariga taalluqli. Shu bilan birga to'lov balansi qoldig'ining milliy iqtisodiyotga ta'siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib, to'lov balansining musbat qoldig'i ham, manfiy qoldig'i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin. To'lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig'i, joriy operatsiyalar balansi qoldig'i, kapital harakati va moliya balansi qoldig'i hamda rasmiy hisob-kitoblar balansi qoldig'i alohida tahlil etiladi.

Savdo balansi qoldig'i o'zgarishiga baho berishda bu o'zgarishlar qaysi omillar ta'sirida ro'y berganligi e'tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning qisqarishi hisobiga ro'y bergan bo'lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to'g'ridan - to'g'ri investitsiyalar oqimi ko'payishi hisobiga importning o'sishi natijasida ro'y bergan bo'lsa milliy iqtisodiyotning zaiflashidan dalolat deb qaralmaydi.

Joriy operatsiyalar hisobi balansi, odatda, to'lov balansining ma'lumot beruvchi qoldig'i deb qaraladi. Chunki bu qoldiq bilan birga ichki iqtisodiy siyosatni cheklovchi tashqi iqtisodiy omil hisoblanishi bilan birga mamlakatning moliyalashtirishga ehtiyojini belgilaydi. Joriy operatsiyalar hisobi balansining musbat qoldig'i mamlakat boshqa davlatlarga nisbatan netto kreditor ekanligidan dalolat beradi, va aksincha manfiy qoldig'i (ya'ni joriy operatsiyalar hisobi balansining taqchilligi) mamlakat tovarlar va xizmatlarning netto-importi uchun to'lovlarni amalga oshirishga va transfert to'lovlari moliyalashtirishga majbur bo'lgan sof qarzdorga aylanganligini anglatadi. Amalda joriy to'lov balansining musbat qoldig'iga ega mamlakat milliy jamg'armalarning bir qismini kapitalni ichki jamg'arishga yo'naltirish o'rniga mamlakat tashqarisiga investitsiyalaydi.

Kapital harakati va moliya balansi qoldig'i joriy operatsiyalar balansi holatining oynadagi aksi hisoblanadi, chunki real resurslar oqimini ko'rsatadi. Shuningdek joriy operatsiyalar balansi holati qisman «Sof xatolar va chetda qoldirishlar» moddasiga to'g'ri keladi. Rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i to'lov balansi umumiy (yakuniy) qoldig'ining kengroq tarqalgan nomlanishi bo'lib norezidentlarning mamlakatga nisbatan likvidli talablarning ko'payishi (kamayishi) yoki xorijiy likvidli aktivlardagi mamlakat rasmiy zaxiralarning ko'payishidan (kamayishidan) dalolat beradi. Bu qoldiq «Zaxira aktivlari» moddasidan boshqa barcha moddalarni qamrab oladi. Qayd qilingan valuta kurslari sharoitida (1979 yilga qadar) rasmiy hisob kitoblar holatiga katta ahamiyat berilar edi, chunki uning taqchilligi mamlakatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlarining ortganligini (yoki zaxiralarning kamayganligini) anglatgani holda valuta kursining barqarorligiga tahdid solar edi. Suzib yuruvchi valuta kursining kiritilishi bilan umumiy to'lov balansi tushunchasini yo'qqa chiqardi, rasmiy zaxiralar dinamikasi esa nafaqat rasmiy hisob kitoblar qoldig'ining oqibati, balki to'lov balansining boshqa bo'limlarida

hisobga olingan oqimlaridagi o'zgarishlarning sababchisi ham bo'lib qoldi.

9.3. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish usullari va vositalari

To'lov balansini muvozanatini ta'minlash uchun joriy hisoblar va kapital harakati qoldiqlari bir-birini aynan qoplashi zarur bo'ladi. Markaziy Bank valuta intervensiyasini amalga oshirish chorasini ko'rmasa va rasmiy valuta zaxiralari miqdorini o'zgartirmasa to'lov balansini hisoblarini valuta kursining erkin tebranishi hisobiga o'zaro tartibga solish amalga oshiriladi.

Bunday sharoitda kapital oqib kelishi sababli milliy valutaning qimmatlashuvi, kapital chiqib ketishi sababli esa uning arzonlashuvi ro'y beradi. Valuta kursining erkin tebranishi to'lov balansining joriy va kapital hisoblarini avtomatik ravishda mutanosiblashtirish mexanizmi hisoblanadi.

Erkin tebranuvchi valuta kursi tarafdorlari ta'kidlashicha, to'lov balansining ortiqchaligi yoki taqchilligi bunday vaziyatlarda tez orada barham topadi. Valuta kurslarining erkin harakati to'lov balansining ortiqchaligi yoki kamomadini yo'qotadi.

Erkin tebranuvchi valuta kurslari to'lov balansini tenglashtirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, kamchilikliklardan xoli emas. Chunonchi, bunday valuta birinchidan, savdoning noaniqligi va qisqarishiga, ikkinchidan, savdo sharoitining yomonlashishiga, uchinchidan, beqarorlikka va boshqalarga olib keladi.

Agar Markaziy bank rasmiy valuta zaxiralari vositasida chet el valutasini sotib yoki sotib olib valuta kursini erkin tebranishiga barham bersa, valuta kursining erkin tebranishi vositasida to'lov balansini tartibga solish zarurati yo'qoladi. Bunda to'lov balansini taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralari qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Bunday vaziyatda ichki bozorda chet el

valutasi taklifi oshadi. Qayd etilgan operatsiya eksportga xos bo'lib, kreditda plus belgisi bilan (Markaziy bankda xorijiy valuta zaxirasi kamayishiga qaramasdan) hisobga olinadi. Ushbu tadbir natijasida ichki bozorda milliy valuta taklifi kamayadi, uning almashinuv kursi nisbatan ko'tariladi va bu investitsiyalar hajmiga hamda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansining aktiv, (musbat) qoldig'i esa Markaziy bankning rasmiy valuta zaxiralari miqdorining ortishiga olib keladi. Bunda Markaziy bank valuta zaxiralarini to'ldirish uchun chet el valutasini sotib olishi natijasida ichki bozorda milliy valuta taklifi nisbatan oshadi, uning almashinuv kursi kamayadi, bu hol esa iqtisodiyotga (investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o'sishga) rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan bunday operatsiyalar rasmiy rezervlar bilan bo'ladigan operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar natijasida to'lov balansi qoldig'i nolga tenglashishi kerak.

To'lov balansining aktiv qoldig'i yoki taqchilligi mamlakat iqtisodiyoti xususiyatlariga qarab turlicha baholanishi mumkin.

Valutasi xalqaro hisob-kitoblarda hamda boshqa mamlakatlar zahira valutasi sifatida foydalaniladigan mamlakatlar uchun to'lov balansi taqchil bo'lishi tabiiy hol hisoblanadi. Bunday mamlakatlar to'lov balansini uzoq muddat makroiqtisodiy tartibga solmasligi mumkin.

Milliy valutasi jahon iqtisodiyotida zaxira valutasi hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy banklaridan rasmiy valuta zaxirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi. Mamlakat savdo siyosati va valuta almashinuv kursini o'zgartirish choralari qo'llab, chet ellardagi o'z xarajatlarini kamaytiradi yoki eksportdan o'z daromadlarini oshiradi.

Bunday tartibga solish natijasida baholar umumiy darajasining oshishi oqibatida aholi turmush darajasining pasayishi, milliy valutaning qadrsizlanishi, iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida bandlikning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Valuta rezervlari sarflab bo'lganligi, ilgari olingan chet el kreditlarini qaytarilish grafiklari buzilganligi tufayli bunday kreditlarni yana olish imkoniyatlari yo'qqa chiqqanligi sababli mamlakat to'lov balansi taqchilligining uzoq vaqt davom etishi to'lov balansi inqirozi deyiladi.

To'lov balansi inqirozini hal etishning yagona yo'li makroiqtisodiy tartibga solish hisoblanadi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valutaga spekulativ talab oshishi Markaziy bankni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini, ham ichki spekulativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Qisqa istiqbolda to'lov balansi qoldig'i jamg'arish va investitsiyalar hajmlarini belgilovchi omillar (masalan budget soliq siyosati, foiz stavkalari) ta'sirida o'zgarishi mumkin.

Agar mamlakatda rag'batlantiruvchi fiskal siyosat yurgizilsa, bu hol milliy jamg'armalarning pasayishiga olib keladi. Bu o'z navbatida joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha taqchillikka, kapital harakat hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Cheklovchi fiskal siyosat milliy jamg'armalar hajmlarini oshiradi, bu o'z navbatida kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Jahonfoiz stavk alarining oshishi kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa erishishga olib keladi. Jahon foiz stavkalarining pasayishi esa aks natijalarga olib keladi. To'lov balansining holatiga asosan xomashyo tovarlarining jahon narxlarini dinamikasi (energiya manbalari va

qimmatbaho metallar), davlat tashqi qarzining nisbatan o'sishi, norasmiy importning rasmiylashuvining davom etishi, hududlarni rivojlantirish va kapital qurilish bilan bog'liq dasturlarning keng miqyosda amalga oshirilishi, ishchi kuchini qabul qilayotgan mamlakatlarda tashqi sharoitlarning yomonlashuvi natijasida kelib tushayotgan pul o'tkazmalari o'sish suratlarining qisqarishi kabi omillar ta'sir qildi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

To'lov balansi – mamlakatning dunyoning boshqa davlatlari bilan bo'lgan savdo va moliyaviy operatsiyalari aks ettirilgan hujjat. U ikki qismdan, joriy operatsiyalar va kapital harakati balansidan tashkil topgan.

Savdo balansi mamlakatning joriy tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha tushumlar va xarajatlarni aks ettiradi. Mamlakat eksporti uning importidan ko'p bo'lsa, joriy operatsiyalar balansi musbat qoldiqli bo'ladi.

Joriy operatsiyalar balansidagi o'zgarishlar ichki ishlab chiqarish va o'z navbatida ichki bandlilik bilan bog'liq. Kapital harakati balansi aktivlarni sotish va sotib olish bo'yicha barcha xalqaro bitimlarni xarakterlaydi. Aktivlarni sotib olish xorijiy valutaning chiqib ketishini, sotish esa kirib kelishini anglatadi.

Har qanday xalqaro bitimlar to'lov balansida ikki bir-birini muvozanatlovchi yozuv ko'rinishida qayd etilgani uchun ham joriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansi qoldiqlari 0 ga teng bo'ladi. To'lov balansi taqchilligi rasmiy zaxiralarning qisqarishi hisobiga qoplanga, uning aktiv saldosi rasmiy zaxiralarning o'sishiga olib keladi. Qayd etilmagan valuta kursi sharoitida to'lov balansi valuta kursining o'zgarishi hisobiga muvozanatlashadi.

Milliy valutasida jahon iqtisodiyotida zaxira valutasida hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy banklaridan rasmiy valuta zaxirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi.

Qayd etilgan valuta kursi tizimida to'lov balansini tartibga solish uchun tashqi savdo siyosati, pul - kredit va fiskal siyosat vositalaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. To'lov balansini tuzishda ikki bor yozuv prinsipi nimani anglatadi?

2. Joriy operatsiyalar balansida aks ettiriladigan operatsiyalarni sanab bering.

3. Kapital harakati balansining mohiyatini tushuntirib bering.

4. To'lov balansini tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirib bering.

5. To'lov balansini taqchilligi va inqirozi bir xil tushunchalarmi?

6. Erkin tebranuvchi valuta kursi tizimida to'lov balansini qay yo'sinda barqarorlashadi?

7. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish deganda nimani tushunasiz? Bunda qanday vositalardan foydalaniladi?

X BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA VALUTA KURSI, IQTISODIY TEBRANISHLAR VA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

10.1. Valuta va jahon valuta tizimi tushunchasi

Xalqaro valuta munosabatlari pulning xalqaro to'lov jarayoniga xizmat qilishi jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo'ldi va rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Tarix davomida jahon puli va xalqaro hisob-kitob shakllari o'zgardi. Bir vaqtda valuta munosabatlari ahamiyati o'sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko'chadigan pul massasalari oqimi yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valuta tizimi va jahon valuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi. **Valuta – keng ma'noda mamlakat pul birligini (masalan, so'm, dollar, marka, funt-sterling va hokazo) anglatadi. Qisqa ma'noda valuta atamasi chet davlatlarning pul belgisi ma'nosida qo'llaniladi. Har bir milliy bozor xususiy milliy valuta tizimiga ega.**

Milliy valuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi natijasida tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lgan jahon valuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygani sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valuta tizimining barpo etilishiga ob'yektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadimamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, **jahon valuta tizimi - bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valuta munosabatlarining yig'indisidir.**

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Xalqaro bitimlarda foydalaniladigan to'lov va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valutalari, xalqaro pul birliklari);

- Valuta kurslarini o'rnatish va saqlab turish mexanizmini;
- Valuta bozorining ishlash tartibini;
- Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;
- Valuta yordamida tartibga solish va nazorat qilish tizimini;
- Valuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jahon valuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimi (Xalqaro valuta fondi, Umumjahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki).

Hozirgi zamonda xalqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda asosan uch xil ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

- oltin, hozirda o'zining asosiy to'lov va hisob-kitob vositasi xususiyatiniyo'qotgan bo'lsada, ammo ko'pchilik valuta zahiralarining sezilarli qismini tashkil etadi va muhim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;
- jahonda asosiy o'rin turuvchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valutalari (AQSH dollari, YEVIRO, Ingliz funt-sterlengi, Yaponiya ienasi va boshqalar);
- xalqaro pul birliklari.

Bunday pul birliklariga shu paytga qadar foydalanilgan EKYU, SDR misol bo'la oladi. Ular barcha mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda, chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek, mamlakat valuta zaxiralarini yaratishda qo'llaniladi.

Xalqaro valuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javobberishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi.

Valuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valutalarga almashish qobiliyati tushuniladi. Hozirgi paytda ular erkin

konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valuta – bu, amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir. Bunga misol qilib AQSH, Yevropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiyalar valutarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valuta – bu, faqat ba'zi xorijiy valutalarga almashtiriladigan va xalqaro to'lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valutadir.

Konvertirlanmaydigan valuta – bu, faqatgina ichki to'lovlariga xizmat qiladigan va xorijiy valutaga ayirboshlanmaydigan milliy valutadir.

Konvertirlashni **ichki va tashqi** konvertirlashga ham ajratish mumkin. Ichki konvertirlash rezidentlarining mamlakat ichkarisida xorijiy valutani sotib olishi, uni saqlab turishi va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borish imkoniyatini aks ettiradi. Tashqi konvertirlashda xorijda to'lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valutalarni konvertirlash ko'pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarining muhim maqsadi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida valyuta siyosati uning asosiy tamoyillari, ya'ni milliy valutamiz so'mning almashuv kursi barqarorligini hamda ichki valuta bozorida talab va taklifning mutanosibligini ta'minlash maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida valutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish bo'yicha belgilangan vazifalardan kelib chiqib, 2017 yil I yarim yilligi davomida amaldagi valutani tartibga solish tizimini tubdan

isloh qilishga yo'naltirilgan keng qamrovli islohotlarga tayyorgarlik ishlari amalga oshirildi.

Mazkur islohotlar tamoyillarini ishlab chiqishda, asosiy e'tibor, valuta bozorini yanada liberallashtirish, shu jumladan, milliy valuta kursini belgilashning bozor mexanizmlarini joriy qilish, yuridik va jismoniy shaxslarning valuta mablag'larini erkin tasarruf qilish huquqlarini ro'yobga chiqarish hamda barcha tadbirkorlik sub'ektlariga tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishda teng sharoitlar yaratishga qaratildi.

Xususan, valuta siyosatini liberallashtirish borasidagi dastlabki qadam sifatida respublika eksport salohiyatini oshirish va mahalliy eksport qiluvchi korxonalar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 30 iyundagi «O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida»gi 449- sonli qarori qabul qilinib, unga ko'ra birjadan tashqari valuta bozoridagi valyuta oldi-sotdi operatsiyalari tijorat banklari tomonidan to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida bozor kursi bo'yicha amalga oshirilishi tartibi joriy qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi «Mahalliy eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3157-sonli Qaroriga binoan 2017 yil 1 avgustdan boshlab xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) eksport qilishdan tushadigan valuta tushumining 25 foizini majburiy sotish talabi bekor qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentabrdagi «Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5177- sonli Farmonining qabul qilinishi bilan esa mamlakatimizda valutani tartibga solish tizimini tubdan isloh qilish bo'yicha islohotlarning faol bosqichiga o'tildi.

Mazkur Farmonga muvofiq, 2017 yilning sentabr oyidan boshlab milliy valutaning almashuv kursini faqatgina bozor mexanizmlari

asosida, ya'ni valuta bozorida chet el valutariga bo'lgan talab va taklifga asosan belgilash tartibi joriy qilindi.

So'nggi yillarda valuta siyosati uning asosiy tamoyillari, ya'ni milliy valutamiz so'mning almashuv kursi barqarorligini hamda ichki valuta bozorida talab va taklifning mutanosibligini ta'minlash maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

Bunda asosiy e'tibor inflasion jarayonlarni jilovlashga, milliy valuta almashuv kursi keskin tebranishlarining oldini olishga hamda eksportni qo'llab-quvvatlashga qaratilayapti. Eksportni rag'batlantirish maqsadida so'mning AQSH dollariga nisbatan kursini bosqichma-bosqich pasaytirish choralari ko'rilayapti.

2018 yilda ichki valuta bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholi tomonidan xorijiy valutani sotib olish va sotish operatsiyalari hajmi hamda valuta bozori ishtirokchilari soni oshganligi kuzatildi.

Xususan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan sotib olingan jami valuta hajmi 2017 yilga nisbatan 1,5 barobarga yoki 6,7 mlrd. AQSH dollaridan 10,4 mlrd. AQSH dollarigacha oshgan bo'lsa, ular tomonidan sotilgan valuta miqdori 2 barobarga yoki 3,2 mlrd. AQSH dollaridan 6,5 mlrd. AQSH dollarigacha ko'paygan. Bunda, ichki valuta bozorida xorijiy valutani xarid qilgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soni hisobot yili mobaynida 2 200 tadan 5 100 tagacha, yoki 2,3 barobarga ko'paygan.

Bu esa o'z navbatida, valuta bozorining erkinlashtirilishi natijasida o'z valuta operatsiyalarini norasmiy valuta bozorida amalga oshiruvchi ko'plab tadbirkorlik subyektlarining bank sektoriga o'tayotganligi bilan ham izohlanadi.

10.2. Valuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Bozordagi talab va taklif ta'siri natijasida vaqti-vaqti bilan valuta kurslari o'zgarib turadi. Davlat valuta kurslarini barqororlashtirish

uchun valuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

Zaxiralardan foydalanish. Valuta kursini mustahkamlashning ko'proq qo'llaniladigan usuli - rasmiy zaxiralar bilan bozorda manipulatsiya qilish hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, valuta zaxiralari alohida mamlakatlar ixtiyoridagi chet mamlakatlar valutarining zaxirasidir (Masalan, AQSH dollari, YEVRO va h.k.).

Savdo siyosati. Valuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSh dollarining yetishmasligi sharoitida valuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valuta taklifini ko'paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

Valuta nazorati. Boshqa muqobil variant valuta nazorati hisoblanadi. Valuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valutarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin, hukumat o'z navbatida chet el valutasining bu zaxirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valutasini miqdoriga cheklaydi.

Valuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo'lmagan valuta resurslari

ustidan valuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarni kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

Ichki makroiqtisodiy tartibga solish. Valuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul - kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki, import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan- to'g'ri bog'liq bo'lib, bu o'sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

10.3. Valuta kursi va uni belgilovchi omillar

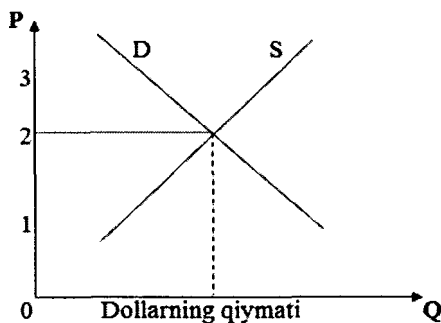
Barcha xalqaro bitimlar valutilarni ayirboshlash orqali olib borilishi tufayli har qanday ayirboshlashda bo'lgani kabi valuta bahosini yoki valuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Shunday qilib, **valuta kursi – bu, bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir.** Valuta kursini o'rnatish **kotirovkalash** deb ataladi. U to'g'ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valuta birligining bahosi milliy valutada ko'rsatilsa, bunga to'g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, Teskari kotirovkalashda milliy valutaning bir birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valutaning miqdori o'rnatiladi. Dunyoning ko'p mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham to'g'ri kotirovkalash qabul qilingan. Valuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O'zbek so'mining kursi O'zbekiston valuta birjasida o'rnatiladi, uning ishtirokchilari valuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo'lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valuta kurslarini o'rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta'sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta'sir kuchiga bog'liq

holda valuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valuta kursi tizimi.

Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat'iy belgilangan valuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o'zbek so'mining AQSh dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi.

10.1-rasm. Xorijiy valuta bozori.

Dollarga bo'lgan talabning kamayishi D to'g'ri chizig'ida berilgan. Bu shuni ko'rsatadiki, agarda dollar o'zbekistonliklar uchun arzon bo'lsa, amerika tovarlari ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham

pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSH dollarini valutabozoriga olib chiqadi, chunki, o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda, dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valuta sarf qilish milliy valutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valuta kursi – bu, xorijiy valutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi bevosita ta'sir qilmaydi.

Qayd qilingan valuta kursi tizimi tarafdorlari ta'kidlaydilar, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o'zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog'liq:

zaxiralarning mavjudligi;

o'z hajmi bo'yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to'lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo'qqa chiqarishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, valuta kurslarining talab va taklif ta'siri ostida shakllanish darajasi, o'z-o'zicha kurslar o'rtasidagi nisbatlarga ta'sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet el valutariga talab va taklifga, demak, valuta kurslariga mamlakatdagi

ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmuyi bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz.

- iste'molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o'zgarishi.
- turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.
- bahodagi nisbiy o'zgarishlar.

Nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSH inflatsiyani quvib o'tish maqsadida « qimmat pul» siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflatsiya sur'atini hisobga olib o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sishganligini bildiradi.

Spekulatsiya. Dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valutaga spekulativ talab oshishi Markaziy banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir. Nominal va real valuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valuta kursi valutalarining almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valuta kursi haqida fikr yuritdik. Real valuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u **savdo sharoiti** ham deb yuritiladi.

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi. Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Iflatsiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valutadan emas, balki xorijiy valutadan foydalaniladi.

Valuta bozori, depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda asosan foiz me'yorlari asosiy ahamiyatga ega. Agarda, foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplasa, mijozlar esa moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar o'sishi bilan valuta bozorlariga iste'molchilartomonidan bo'ladigan ta'sir o'z-o'zidan kamayadi.

Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'shturgan resurslaridan unumli foydalanish va shuningdek,

nafaqat o'z resurslaridan, balki xorij aktivlaridan ham foydalanish yo'llarini izlashadi. Chunki, jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agarda, depozit stavkalari oshsa, pul oqimi valuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

Xarid qobiliyati pariteti. Bu savolda nominal kurslarga xarid qobiliyati pariteti qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasi narxlarning tenglashuvi nazariyasiga asoslanadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi uzoq davom etmaydi. Agarda, AQSH dollariga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u holda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Oqibatda foyda olish maqsadida xorijga tovar olib chiqish ko'payadi va baholar tenglashishiga sabab bo'ladi. Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko'ra valuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi.

Valuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik vatahlika darajasini ko'paytiradi. Shu sababli valuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim obyekti hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valuta intervensiyasi va diskont siyosatidan foydalanish mumkin.

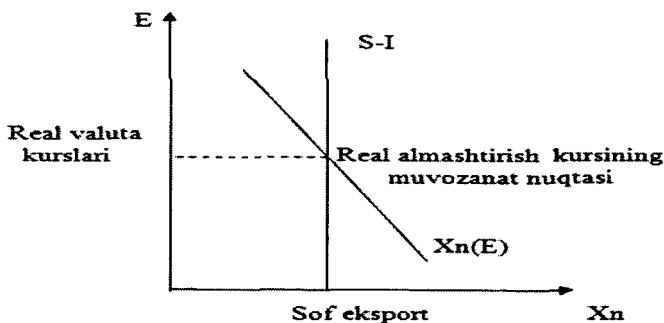
Diskont siyosatida bank hisob stavkasini oshirib yoki tushirib, chet el kapitallari kirishi yoki chiqib ketishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tartibga solishning ko'proq universal usuli valuta intervensiyasi hisoblanadi. Bunda Markaziy banklar taklifi yetarli bo'lmagan, kursi esa yuqori bo'lgan chet el valutarini sotadi, ularni taklif ortiqcha va kursi past bo'lganda sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi.

Valuta intervensiyasini qo'llash zaxira valuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valutilarni sotish, albatta, ularni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

10.4. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valuta kurslarigata'siri

Real valuta kurslari jamg'arma va sarmoyalar o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi vertikal to'g'ri chiziq va sof eksport miqdorini ko'rsatuvchi, o'ngdan pastga egilgan egri chiziq kesishgan nuqtada tenglikka erishadi (10.2-rasm). Ushbu nuqtada xorijga kredit berish sifatida ko'rsatilgan milliy valuta taklifi, xorijliklarning ushbu mamlakatdan sof eksportni sotib olishi uchun zarur bo'ladigan milliy valuta talabi bilan kesishadi.

Bu shuni bildiradiki, real valuta kursi kapital bilan bo'ladigan operatsiyalar bo'yicha milliy valuta taklifini joriy operatsiyalar uchun unga bo'lgan talabni tenglashtiradi.

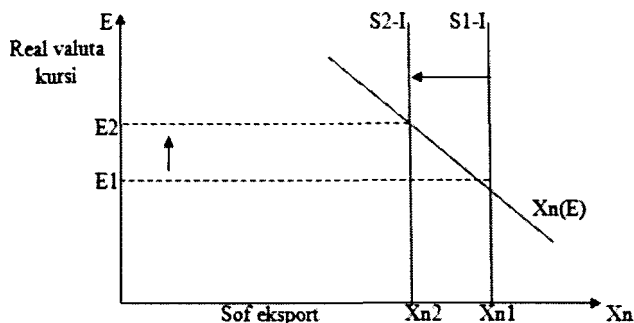

10.2 - rasm. Real almashinuv kursidagi muvozanat.

Davlat xarajatlarning oshishi (yoki soliqlarning kamayishi) milliy jamg'armalarni kamaytiradi va (S-I) egri chiziq chapga suriladi (10.3-rasm). Bu siljishlar xorijiy investitsiyalar uchun milliy valuta taklifining kamayishini ko'rsatadi.

Valuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Natijada, milliy mahsulotlar xorijliklarnikiga nisbatan qimmatlashadi. Bu esa, o'z navbatida, eksportning qisqarishiga va importning oshishiga olib keladi. Oqibatda joriy operatsiyalar hisobida

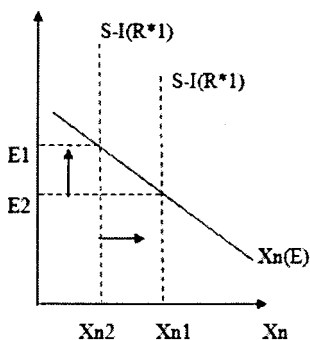
taqchillik paydo bo'ladi. Agarda, soliqlarning kamayishi investitsiyalarning oshishiga olib kelsa, milliy jamg'armalar hajmi o'zgarmasa ham (S-I) egri chizig'i yana chapga siljiydi.

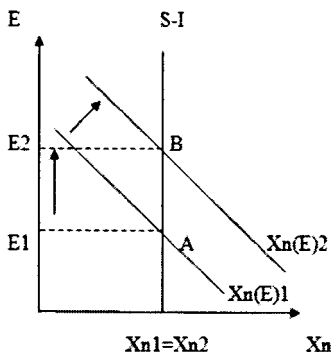
10.3-rasm. Valuta taklifidagi o'zgarishlarning real almashtirish kursiga ta'siri.

Investitsion soliq kreditlari ushbu mamlakatga investitsiyalar kiritishni xorijiy sarmoyadorlar uchun foydali bo'lishiga olib keladi. Bu esa muvozanatli real valuta kursini oshiradi va to'lov balansida taqchillikni keltirib chiqaradi.

Chet mamlakatlardagi rag'batlantiruvchi budjet-soliq siyosati bu mamlakatlardagi jamg'armalar darajasini kamayishiga olib keladi. Bu esa xalqaro foiz stavkasini oshiradi va kichik ochiq iqtisodiyotdagi investitsiyalar darajasini kamaytiradi.

10.4-rasm. Budjet - soliқ siyosatining real almashtirish kurslariga ta'siri.

10.5-rasm. Importdagi o'zgarishlarning eksportga ta'siri.

Bunday vaziyatlarda xorijga sarmoya qo'yish uchun taklif qilinayotgan milliy valuta ko'payadi va (S-I) egri chizig'i o'ngga suriladi (10.4-rasm). Natijada muvozanatli real almashtirish kursi pasayadi, milliy mahsulotlar arzonlashadi va sof eksport ko'payadi.

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi va bu hol grafikda $X_n(E)1$ egri chizig'ini $X_n(E)2$ holatiga siljishi sifatida namoyon bo'ladi (10.5-rasm).

Natijada muvozanatli real valuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi.

Shunday qilib, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga ta'sir qilmaydi. Ammo, u muvozanatli real valuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Sof eksport o'zgarmagan bo'lsa ham B nuqtadagi eksport va import hajmi A nuqtadagi eksport va import hajmidan kam bo'ladi. Importga cheklashlarni joriy qilish ichki narxlar darajasi (P_d)ning oshishiga olib keladi. Shuning uchun ham uzoq davrda nominal valuta kursi (E_n) narxlar oshishiga teng tarzda kamayadi.

Natijada, o'sgan muvozanatli real valuta kursi E2 nuqtada barqarorlashadi, ya'ni sof eksport kamayishi ortidan E1 nuqtaga qadar pasaymaydi. Baholar darajasining ko'tarilishiga javoban nominal valuta kursining pasayishi sotib olish qobiliyati paritetini tiklaydi. Qayd etilgan valuta kursi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat.

Oldingi savolda ta'kidlaganimizdek qayd qilingan valuta kursi sharoitida monetar siyosat ko'proq ichki balans muammosi bilan aloqador bo'ladi. Keltirilgan fikrlarni izohlab berish uchun quyidagi gepotetik misolni ko'rib chiqamiz.

Mamlakatning barcha tijorat banklari va Markaziy bankni barcha xorijiy aktivlar va passivlar to'plangan yagona bank deb tasavvur qilamiz. Pul taklifini esa naqd pul va depozitlardan iborat deb qaraymiz. Bunday gepotetik bankning passivida pul taklifining barcha komponentlari (odatda M_2 agregati), aktivida esa bank tizimining sof xorijiy aktivlari (aktivlar- passivlar, ya'ni xorijliklarning ularga bo'lgan barcha talablari so'ndirilgandan so'ng mamlakat ega bo'ladigan aktivlar) va sof ichki aktivlar (yoki hukumatga, firmalarga va uy xo'jaliklariga sof ichki kreditlar) jamlangan bo'ladi.

Sof xorijiy aktivlar mamlakatning valuta zaxiralariiga mos keladi. Bunday holatda aktivlar va passivlarning tengligi shartini $M=R_{es} + DS$ ko'rinishida yozishimiz mumkin. Bu tenglik pul taklifi (bank tizimining majburiyati) valuta rezervlari (sof xorijiy aktivlar) va bank tizimining ichki kreditlari yig'indisiga tengligini anglatadi. Demak, pul taklifi ham ichki, ham tashqi omillarga bog'liq.

Pul taklifining o'zgarishini $\Delta M = \Delta R_{es} + \Delta DS$ ko'rinishida tasvirlash mumkin. Bu yerda ΔR_{es} to'lov balansining taqchilligi yoki ortiqchiligiga mos keladi. Tashqi balansni tiklash, o'z navbatida valuta kursini saqlab turish zaruriyati xorijiy aktivlarni sotish va sotib olishni talab qiladi. Bu esa valuta rezervlarining ko'payishi yoki kamayishini keltirib chiqaradi. Lekin, rezervlarni sotish barobarida Markaziy Bank muomaladagi pulning bir qismini chiqarib oladi. Rezervlarni sotib olish bilan esa pul taklifi hajmini ko'paytiradi. Shunday qilib, qayd qilingan

valuta kursi sharoitida M endogen o'zgaruvchi bo'lib, to'lov balansining yuzaga keladigan taqchilligi yoki ortiqchaligiga (ya'ni almashinuv kursini pasaytirish yoki ko'tarish borasidagi harakatlarga) bog'liq bo'ladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotni rivojlantirish prognozlarini tuzilayotganda pulga talab iqtisodiy o'sish va inflatsiyaning maqsadli (rejadagi) ko'rsatkichlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Pul taklifi esa sof xorijiy aktivlar va ichki kreditlar hajmiga bog'langan holda aniqlanadi. Sof xorijiy aktivlar to'lov balansini tuzish prognozlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Ichki kreditlar hajmi esa qoldiq prinsipida aniqlanadi hamda hukumat va xususiy sektor o'rtasida taqsimlanadi. Xususiy sektorga ichki kreditlar miqdorini o'zgartirish uchun pul-kredit siyosatining uchala usuli ham qo'llaniladi.

Markaziy bank to'lov balansining iqtisodiyotdagi pul taklifiga ta'sirini valuta rezervlari o'zgarishini sterillash orqali neytrallashtirishi mumkin. Masalan, (to'lov balansi taqchilligini yoki almashinuv kursi pasayishini bartaraf qilish maqsadlarida foydalanilishi natijasida) rezervlar qisqarganida Markaziy bank ichki aktivlarni pul taklifi hajmi o'zgarmasligini ta'minlaydigan darajada ko'paytirishi mumkin.

$$\text{Ya'ni : } M = \downarrow R_{es} + \uparrow DS$$

Bunda u ochiq bozordagi operatsiyalar yoki pul-kredit siyosatining boshqa vositalaridan foydalanadi.

Ammo sterillash imkoniyatlari cheklangan. Agar to'lov balansining taqchilligi uzoq vaqt saqlanib qolsa, uni bartaraf qilishga intilish valuta rezervlarini tugab qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatda, mamlakat, almashinuv kursining pasayish tendensiyasini bartaraf qilish hamda pulning xorijga oqib ketishini tugatish uchun yoki qayd etilgan kursdan voz kechishi, yoki pul massasining qisqarishiga yo'l qo'yib berishga majbur bo'ladi. To'lov balansining barqaror ijobiy qoldig'i sharoitida rezervlar hajmi shunchalik ko'p bo'lishi mumkinki, ichki kredit nolga teng bo'lib qoladi. Bu esa amalda mumkin bo'lmagan holatdir (banklar ichki kreditlarni kamaytirmasligi, balki nobank sektoridan pul qarz olishi zarur bo'ladi).

Demak, hattoki sterillash ham pul massasini to'lov balansi ta'siridan himoya qila olmaydi. Bu esa pul-kredit siyosatining ichki balansga ta'sirini keskin cheklab qo'yadi.

Qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosatining samaradorligi kapitalning mobilligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Davlat xarajatlarining ko'payishi foiz stavkasining o'sishini keltirib chiqaradi (fond bozorida qarzga mablag' olib, davlat xususiy sektor foydalanadigan pul massasini kamaytiradi). Bu esa o'z navbatida xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida davlat xarajatlarining ko'payishi bilan bog'liq savdo balansi taqchilligi kapital harakati schyotining musbat (ijobiy) qoldig'i bilan amalda qoplanadi. Markaziy bank esa yuzaga kelgan almashinuv kursining o'sish tendensiyasini bartaraf qilish uchun xorijiy valutani sotib olish va muomalaga milliy valutani ko'p miqdorda chiqarishga, bu bilan esa pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir (davlat xarajatlarining o'sishi bilan birgaldikda) daromadlarning kengayishi uchun qo'shimcha rag'bat yaratadi.

Shunday qilib, qayd qilingan valuta kursi sharoitida budjet-soliq siyosati pul-kredit siyosatidan farqli ravishda daromad darajasiga, o'z navbatida ichki muvozanatga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsata oldadi. Tasir darajasi kapitalning mobilligi o'sishi bilan ortib boradi.

Erkin suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida makroiqtisodiy siyosat.

Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitidagi budjet-soliq va pul-kredit siyosati qayd qilingan valuta kursi sharoitidagiga nisbatan mutlaqo boshqacha natijalar beradi. Endi rollarni taqsimlash muammosini to'g'ri hal qilish teskari ko'rinish oladi. Budjet - soliqlik siyosati savdo, demak, to'lov balansi uchun pul-kredit siyosatiga nisbatan katta ahamiyat kasb etadi. Aynan budjet-soliq siyosatidan tashqi balansga erishish uchun foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ichki balansni ta'minlashda esa pul-kredit siyosatidan foydalanish birinchi planga chiqadi.

Agar qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki pul siyosati almashinuv kursinini quvvatlab turishni ham ko'zda tutgan bo'lsa, suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida u bunday vazifadan ozod qilinadi va ichki muammolarni hal qilish uchun samaraliroq ishlatilishi mumkin.

Pul taklifini kengaytirish foiz stavkalarini pasaytiradi va xarajatlarning oshishiga olib keladi. Ma'lumki xarajatlarning ortishi importning o'sishini rag'batlantiradi va savdo balansini yomonlashtiradi. To'lov balansining taqchilligi yuzaga kelishiga foiz stavkasining pasayishi sababli kapitalning mamlakatdan chiqib ketishi ham ta'sir ko'rsatadi. Lekin egiluvchan valuta kursi sharoitida taqchillik saqlanib qolmaydi. Importning o'sishi va kapitalning oqib ketishi xorijiy valutaga talab oshishiga olib keladi va milliy valuta qadrsizlanadi. Bu qadrsizlanish mamlakat eksportchilarining raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Oqibatda savdo balansi yaxshilanadi. Eksportning ortishi mamlakatimiz mahsulotiga bo'lgan talabning o'sishini anglatadi va pul massasining dastlabki o'sishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy yuksalishni yanada kuchaytiradi.

Demak, pul siyosati ichki daromadlarga bevosita (pul taklifining o'sishi orqali) va bilvosita (almashinuv kursining pasayishi hamda eksportning o'sishi orqali) ta'sir ko'rsatadi.

Kapitalning oqib ketishiga va o'z navbatida milliy valutaning qadrsizlanishi darajasiga ta'sir ko'rsatgani uchun ham kapitalning mobilligi muhim ahamiyatga egadir.

Ammo, pul-kredit siyosati murakkab yetkazib berish mexanizmiga egaligi sababli uning ishlab chiqarish hajmiga ijobiy ta'siri ishlab chiqarishni kengaytirishning ichki rag'batlari (foiz stavkasining pasayishi) orqali emas, balki ko'proq tashqi dunyo orqali ro'y beradi deb tasavvur qilish mumkin. Boshqacha aytganda, kapitalning chiqib ketishi va valutaning qadrsizlanishi sharoitida mamlakat mahsulotlariga talabning o'sishi uning eksportiga talabning oshishi hisobiga ro'y beradi. Shu sababli pul siyosatining ichki balansga ijobiy ta'siri o'ziga xos xususiyatga ega. Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida budjet-soliq

siyosatining samaradorligini baholash yanada murakkabroqdir. Ma'lumki, davlat xarajatlarining ortishi ichki va tashqi muvozanatga ikki yo'nalishda: daromad orqali va foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Daromadlarning ortishi (multiplikator samarasi orqali) importni ko'paytiradi, savdo balansini yomonlashtiradi va milliy valutaning kursini pasaytiradi. Davlat xarajatlarining ortishi, shuningdek, hukumat olayotgan qarzlarini ko'paytirayotganligini anglatadi, bu esa foiz stavkalarining ortishiga olib keladi. Yuqoriroq foiz stavkalari esa xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Bu esa milliy valuta kursini oshiradi va kapital harakati schyotini yaxshilaydi. Yakuniy natija esa kapitalning mobilligi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Kapitalning past mobilligi sharoitida budget ekspansiyasi daromad orqali ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Kapitalning uncha ko'p bo'lmagan miqdorda oqib kelishi savdo balansining taqchilligini qoplay olmaydi va oqibatda valuta kursi pasayadi.

Milliy valutaning arzonlashishi eksportning o'sishi uchun qulay sharoit yaratadi va to'lov balansining taqchilligini bartaraf qilish imkonini beradi. Eksportning ortishi, shuningdek, budget ekspansiyasining ichki ishlab chiqarishga ijobiy ta'sirini to'ldiradi.

Shu bilan birga kapitalning mobilligi ortib borishi bilan kapital schyotining to'lov balansi va valuta kursiga ta'siri kuchaya boradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida uning oqib kelishi sababli ro'y bergan valuta kursining ko'tarilishi tendensiyasi ustunlik qiladi. Bu eksportning qisqarishiga va savdo balansi taqchilligining ortishiga olib keladi. Kapitalning katta miqdorda oqib kelishi bu taqchillikni qoplash va to'lov balansini muvozanatlashtirish imkonini beradi. Ammo budget ekspansiyasining ishlab chiqarish hajmiga yakuniy ta'siri deyarli nolga teng bo'ladi. Bunga kuchli siqib chiqarish samarasi mavjudligi, ya'ni xususiy investitsiyalarni foiz stavkasining oshishi orqali va eksportni almashinuv kursining oshishi orqali siqib chiqarilishi sabab bo'ladi.

Shunday qilib, pul siyosatining ichki daromadga aniq ijobiy ta'siridan farqli ravishda budget-soliq siyosati kapitalning past mobilligi sharoitidagina samarali bo'ladi.

Xulosa qilib, pul va budget – soliqliq siyosatining, tashqi balansni saqlab turgan holda ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatishi nuqtayi nazaridan, nisbiy samaradorligini baholashimiz mumkin.

Ma'lumki, qayd qilingan valuta kursi sharoitida ichki monetar siyosat amalda "falajlangan" bo'ladi va faqat budget-soliq siyosatigina samara beradi, va bu samara kapitalning mobilligi ortishi bilan ko'payib boradi.

Suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida ichki ishlab chiqarish hajmiga, shubhasiz, kapitalning mobilligi qanday bo'lishidan qat'iy nazar pul-kredit siyosati ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Jahon valuta tizimi xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valuta munosabatlarining yig'indisidir.

Valuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valutilarga almashish qobiliyati tushuniladi. Erkin konvertirlanadigan valuta – bu, amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valutadir. Bunga misol qilib AQSH, Yevropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiya valutarini kiritish mumkin.

Davlat valuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valuta bozoriga ta'sir qilishning rasmiy zaxiralarni tartibga solish, savdo siyosati, valuta nazorati va ichki makroiqtisodiy tartiga solish kabi usullaridan foydalanadi.

Valuta kursi mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir. Erkin tebranuvchi valuta kursi talab va taklif asosida aniqlanadi. Qayd etilgan valuta kursi – xorijiy valutada

ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko'ra valuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi

Valuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi. Natijada muvozanatli real valuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi. Mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik u muvozanatli real valuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Valuta kurslarining o'zgarishiga, shuningdek bir qator tashqi va ichki omillar va ular o'rtasidagi nisbat ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valuta tizimining mohiyatini va uning tarkibiy qismlarini aytib bering. Valuta bozori davlat tomonidan qaysi usullar bilan tartibga solib turiladi?

2. Ichki va tashqi konvertirlash tushunchalariga izoh bering.

3. Valuta kursi nima va uni qanday omillar belgilaydi?

4. Foiz stavkasi va valuta kursi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?

5. Nominal va real valuta kurslariga izoh bering.

6. Xarid qobiliyati pariteti atamasining mohiyati nimadan iborat?

7. Real valuta kursi makroiqtisodiy siyosat ta'sirida qay tarzda o'zgartiriladi va uning milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?

8. Proteksionizm siyosatining valuta kursiga ta'sirini qanday baholaysiz?

9. Valuta kursi o'zgarishining yalpi talab va yalpi taklif hajmiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.

XI BOB. XAVF VA NOANIQLIK SHAROITIDA ISTE'MOLCHILARNING XATTI-HARAKATLARI NAZARIYASI

11.1. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi

Bozordagi talab bu bizning ehtiyojlarimiz bo'lib, biz ularni mahsulot sotib olish orqali qondiramiz. Qanday qilib bizning ehtiyojlarimiz ma'lum miqdordagi talabga aylanadi? Bizni qoniqtiradigan ko'plab tovarlarni qanday tanlaymiz? Ushbu savollarga iste'molchilar xatti-harakati nazariyasi javob beradi. Ushbu nazariyada iste'molchi xatti-harakatlarining umumiy modeli shakllantirilgan. Iste'molchilarning xulq-atvori bu mavjud narxlarni hisobga olgan holda tovarlarni tanlashni amalga oshiradigan xaridorlarning bozor talabini shakllantirish jarayoni. Bizning iste'mol uchun tovar va xizmatlarni tanlashimiz, ya'ni iste'molchini tanlashimiz, avvalo, ehtiyoj va didimiz, urf-odatlarimiz, ya'ni afzalliklarimizga bog'liq. Iste'mol preferensiyalari ayrim tovarlarning boshqa tovarlarga nisbatan ustunliklarini tan olish, ya'ni ayrim tovarlarni boshqalarga nisbatan eng yaxshi deb tan olishdir. Xaridorning afzalliklari subyektivdir. Har bir tanlangan tovarning foydaliligini subektiv baholash ham subyektivdir. Ammo iste'molchining tanlovi nafaqat uning afzalliklari bilan belgilanadi, balki tanlangan mahsulotlar narxi va uning daromadi bilan ham cheklanadi. Shuningdek, iqtisodiyot miqyosida alohida iste'molchining resurslari cheklangan. Iste'molchining amaliy cheklanmagan ehtiyojlari va resurslarning cheklanganligi tovarlarning turli kombinatsiyalaridan tanlash zarurligiga, ya'ni iste'molchi tanlovi zarurligiga olib keladi. Tovarning foydaliligi bu tovarni iste'mol qilish jarayonida inson boshidan kechiradigan qoniqish; foydalilik tovarning turli xil fizik, kimyoviy, biologik va boshqa xususiyatlariga asoslanadi. Iqtisodiy nazariyada tovarning iste'molchisi qandaydir tovarni iste'mol qilishdan foydalilik darajasini belgilaydi va turli xil tovarlarning foydaliligini

bilib, u turli xil tovarlardan tanlov qilishi mumkin deb taxmin qilinadi. Ushbu tovar tanlovi uning nuqtayi nazaridan eng yaxshi bo'lishi kerak, ya'ni unga eng katta foydalilik, eng katta qoniqish darajasini keltiring. Bir xil tovarning har xil miqdorini iste'mol qilsak, biz qancha ko'p tovar iste'mol qilsak, ushbu tovarning qo'shimcha birligini iste'mol qilishdan qoniqish hosil qilamiz. Biz universitet kafesida iste'mol qilgan pishiriqning birinchi qismi bizga eng katta mamnuniyat keltiradi, ikkinchi qismi kamroq mamnuniyat keltiradi, uchinchi ham kamroq. Bu, shuningdek, iste'molchi tomonidan boshqariladi, har xil miqdordagi tovarlarni sotib oladi. Nazariyada, bu naqsh kamayib borayotgan marjinal foyda qonuni deb ataladi. Har qanday tovarning marjinal nafliligi iste'mol qilingan tovarning bitta qo'shimcha birligining qo'shimcha nafliligining qiymatidir.

Marjinal naflilikning kamayish qonuni iste'mol qilinadigan tovar miqdorining ko'payishi va ushbu tovarning qo'shimcha birligining qo'shimcha nafliligi o'rtasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi. Iste'mol qilinadigan tovarlar miqdorining ko'payishi bilan tovarlar foydaliligining umumiy qiymati (umumiy foyda) oshadi, ammo kamroq darajada, chunki har bir qo'shimcha tovar birligi foydalilikning kamayib boruvchi qiymatini qo'shadi. Marjinal naflilikning kamayish qonuni shundan iboratki, iste'mol qilinadigan tovar miqdori oshishi bilan tovarning marjinal nafliligi kamayadi. Marjinal naflilikni kamaytirish prinsipi iste'molchi tomonidan boshqariladi, unga ma'lum bir tovar narxida va ma'lum bir iste'molchi daromadida eng katta foyda keltiradigan bunday iste'molchilar to'plamini tanlaydi. Shunday qilib, biz bozorda iste'molchi xatti-harakatlarining ba'zi tamoyillarini, ya'ni uning xatti-harakati modelini qisqacha bayon qilishimiz mumkin:

- * iste'mol uchun tovarlarni tanlashda xaridor o'z xohish-istaklariga amal qiladi;

- * iste'molchining xatti-harakati oqilona, xususan, u muayyan maqsadlarni qo'yadi va shaxsiy manfaatlarga asoslanadi, ya'ni oqilona egoizm doirasida harakat qiladi;

* iste'molchi umumiy yordamni maksimal darajada oshirishga intiladi, boshqacha qilib aytganda, unga yeng katta foyda keltiradigan imtiyozlar to'plamini tanlashga intiladi;

* iste'molchini tanlash va sotib olingan tovarlarning foydaliligini subyektiv baholash marjinal foyda qonunidan ta'sirlanadi;

* tovarlarni tanlashda iste'molchining imkoniyatlari tovarlar narxlari va uning daromadlari bilan cheklanadi; ushbu cheklov budjet cheklovi deb ataladi. Iste'molchining xatti-harakati modeli bu bozorda iste'molchining xatti-harakatlarining umumiy prinsiplari, shu jumladan, birinchi navbatda, umumiy foydalilikni maksimal darajada oshirish, marjinal foyda va budjetni cheklash qonuni. Ushbu modelning ba'zi qoidalari juda mavhum. Misol uchun, pishiriqning ikkita qismi tasavvur qilish qiyin, biz olingan qoniqish miqdorini aqliy ravishda aniqladik; bundan tashqari, biz bu holatda foydalilikni maksimal darajada oshirish haqida o'ylamaganmiz. Biroq, iste'molchining xatti-harakatlarining ushbu soddalashtirilgan modeli juda foydali, bozorda xaridorlarning xatti-harakatlarida, shu jumladan tovarlarga bo'lgan talabni aniqlaydi.

11.2. Xavf va noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish model nazariyasi

Yuqorida aytib o'tilganidek, aksariyat odamlar xavf-xatarga moyil emaslar, ammo ko'pchilik aksiyalarni yoki boshqa xavf-xatar aktivlarini tejashga harakat qilishadi. Ushbu qarorlar qanday qabul qilinganligi haqidagi savolga javob berishdan oldin bir qator tushunchalarni aniqlash kerak. Shunday qilib, aktivlar-bu o'z egasiga to'g'ridan-to'g'ri to'lovlar (foyda, dividendlar, ijara va boshqalar) va yashirin to'lovlar (kompaniya, ko'chmas mulk, aksiyalar va boshqalar qiymatini oshirish) shaklida pul tushumlarini ta'minlaydigan mablag'lar. Ular quyidagilarga bo'linadi:

* xatarsiz-miqdori oldindan ma'lum bo'lgan pul tushumini beruvchi aktivlar;

* xatarli - daromad qisman vaziyatga bog'liq bo'lgan aktivlar. Xavf - xatarsiz aktivlarning misoli davlat obligatsiyalari, xavf - xatar esa sanoat korxonalari, banklar va boshqalar. Aktivlarni sotib olishning maqsadi daromad olishdir. Qaysi biri yanada foydali ekanligini aniqlash uchun ulardan pul tushumlarini ularning narxi bilan taqqoslash kerak. Shunday qilib, aktivdan olingan foyda bu aktivdan pul tushumlarining umumiy hajmining uning narxiga nisbati. Masalan, hozirgi vaqtda narxi 1000 dan bo'lgan obligatsiya. birlik, bu yil 100 denni olib keladi. Birlik daromad, ya'ni 10% daromad keltiradi.

O'z mablag'larini aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa aktivlarga investitsiya qilish orqali odamlar inflatsiya darajasidan yuqori daromad olishni kutishadi. Bunday holda, ularning iste'molini kechiktirganda, ular kelajakda barcha daromadlarini sarflab, hozirgi kunga nisbatan ko'proq sotib olishlari mumkin. Shunday qilib, aktivlardan olingan foyda real (inflatsiya uchun moslashtirilgan) ifodada aniqlanishi kerak. Aktivning haqiqiy foydasi inflatsiyani hisobga olmaganida nominal foyda hisoblanadi. Misol uchun, agar inflatsiya darajasi yiliga 5% bo'lsa, unda obligatsiyaning haqiqiy foydasi 5% bo'ladi. Aksariyat aktivlar xavf bilan bog'liq bo'lganligi sababli, investor kelajakda qanday foyda olishini aniq bilmaydi. Xavfli aktivlarni taqqoslash kutilayotgan foydani hisoblash orqali amalga oshiriladi (ya'ni aktiv o'rtacha daromad keltiradigan foyda).

Kutilayotgan foyda va xavf o'rtasidagi bog'liqlik mavjud: investitsiyalar bo'yicha foyda qanchalik yuqori bo'lsa, xavf shuncha yuqori bo'ladi. Shuning uchun, xavfga moyil bo'lmagan investor kutilgan daromadni xavf bilan o'lchashi kerak.

Ushbu munosabatni batafsil ko'rib chiqing. Aytaylik, shaxsning barcha mablag'larini ikkita aktivga investitsiya qilish istagi bor:

* davlat zayomi obligatsiyalari,* bank aksiyalari.

Bu holda, biz qaror qabul qilish kerak, ularning har biri investitsiya tejash qaysi qismi. Ushbu muammoni hal qilish iste'mol tovarlarini sotib olish uchun byudjetni taqsimlashda iste'molchini tanlash

muammosiga o'xshaydi. Obligatsiyalar bo'yicha xavf - xatarsiz foyda R_f va aksiyalardan kutilayotgan foyda R_m , haqiqiy foyda esa r_m bo'lsin. Investitsiya to'g'risida qaror qabul qilishda bir qator mumkin bo'lgan natijalar va har birining ehtimoli ma'lum, ammo ushbu natijalarning qaysi biri amalga oshishi ma'lum emas. Xavfli aktivlar xavf-xatarga qaraganda yuqori daromadga ega bo'lsin ($R_m > R_f$). Aks holda, xavf-xatarga moyil bo'lmagan omonatchilar faqat obligatsiyalarni sotib olishadi va aksiyalar umuman sotib olinmaydi. Savolga javob berish uchun, investor aktivning har bir turiga qancha pul sarflaydi, biz V orqali aksiyalarda joylashtirilgan jamg'armalarning bir qismini belgilaymiz, keyin obligatsiyalarni sotib olish uchun ishlatiladigan qism $1 - V$ bo'ladi:

$R_p = bR_m + (1 - b)R_f$. (2) Aytaylik, obligatsiyalar 6% dividendlar, aksiyalar 8% va $V = 0,5\%$ ni beradi. Keyin $R_p = 7\%$. Xavf darajasini aniqlash uchun aktivlar to'plamidan umumiy foydaning farqini hisoblash kerak. Bizning holatda, $Y = b y_m$ standart og'ishi, bu yerda u - aksiyalarga hissa qo'shishdan olingan daromadning standart og'ishi.

Biroq, eng muhimi, omonatchining V qismining o'lchamiga nisbatan qanday qaror qabul qilishi masalasi. buni amalga oshirish uchun uning budjet liniyasini qurishda xavf va foydaning bir-birining o'rmini bosishini ko'rsatish kerak. Barcha kutilgan foyda uchun yuqoridagi tenglamani quyidagicha qayta yozish mumkin: $R_p = R_f + b(R_m - R_f)$, va shuning uchun Ushbu tenglama budjet chizig'ining tenglamasidir, chunki u xavf va foyda o'rtasidagi munosabatni tavsiflaydi. Bu to'g'ri chiziq tenglamasi bo'lib, undan kelib chiqadiki, R_p ushbu Y_p foydasining standart og'ishi oshgani saiyin ortadi. Bunday holda, byudjet chizig'ining qiyalik burchagi qiymati xavf bahosi deb ataladi, chunki u qo'shimcha daromad olishni istagan omonatchining xavfi qanchalik oshishini ko'rsatadi.

Xavf va foyda hajmini tanlash jadvali Agar investor xavf olishni istamasa, u barcha mablag'larini obligatsiyalarga ($B = 0$) investitsiya qilishi va daromad olishi mumkin. Yuqori kutilgan foyda olish uchun u

ba'zi xavf-xatarlarga duch kelishi kerak. Masalan, barcha mablag'larni aksiyalarga ($B = 1$) investitsiya qilish va R_m daromadini olish, ammo xavf ortadi va standart og'ish R_m bo'ladi. Yoki u o'z mablag'larini turli xil aktivlarga sarflashi mumkin, R_m dan kam daromad oladi, lekin ko'proq Y_m xavfi kamroq, lekin noldan katta. Bu guruch yordamida tasvirlangan *shakl. 4*, bu yerda uchta befarqlik egri ko'rsatiladi, ularning har biri xavf va foyda hajmining kombinatsiyasini ta'minlaydi, shu bilan birga omonatchini qondiradi (egri chiziqlar yuqoriga qarab siljiydi, chunki xavf istalmagan va uning o'sishi daromadning oshishi bilan qoplanishi kerak). U_1 egri omonatchining maksimal qoniqishi bilan bog'liq, a U_3 minimal. Bir xil xavf darajasida, U_1 va U_2 dan kutilgan foyda U_3 dan katta. Ikki yaxshilik o'rtasida tanlov qiladigan iste'molchi singari, investor U_2 befarqlik egri byudjet chizig'iga nisbatan tangens bo'lgan joyda xavf va foyda kombinatsiyasini tanlaydi. Bunday holda, foyda R^* va standart og'ish y^* Ikki investorlar bilan vaziyatni ko'rib chiqaylik: A - xavf ostida bo'lmagan iste'molchi, B - ko'proq joylashgan. Ikki xil omonatchilar tomonidan qimmatli qog'ozlar to'plamini tanlash. Omonatchining befarqligi egri A past xavfli nuqtada byudjet chizig'iga taalluqlidir, shuning uchun u deyarli barcha mablag'larni obligatsiyalarga sarflaydi va kutilgan RA daromadini oladi, bu esa R_f ning xavf-xatarsiz daromadidan ancha ko'p emas. Omonatchi deyarli barcha mablag'larini aksiyalarga sarflaydi va uning qimmatli qog'ozlaridan olinadigan foyda R_b ning kutilgan qiymatiga ega bo'ladi, shuningdek, yuqori standart og'ish ortadi. Agar tahlil qilish uchun boshqa aktivlar olinadigan bo'lsa, xuddi shu tamoyillar saqlanib qoladi. Omonatchining kutilgan yuqori daromad olish uchun qaror qabul qiladigan maksimal xavf hajmi uning xavfga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Xavfga moyil bo'lgan omonatchilar qimmatli qog'ozlar portfeliga xavfli aktivlarning katta qismini kiritish tendensiyasiga ega.

Shuning uchun portfelni diversifikatsiya qilish odatda bir nechta xavfli aktivlar o'rtasida investitsiyalarni taqsimlash orqali xavfni kamaytirishga qaratilgan usul sifatida amalga oshiriladi.

11.3. Real iste'molchining xatti-harakati

Pravoslavlikning Markaziy dogmasi shundaki, bunday yondashuv yagona boy; muammoning murakkabligini tan olish nazariyotchini iqtisodiyot subyektlariga yanada oqilona ratsionallikni belgilashga majbur qiladi. Iqtisodiyotning real va oqilona subyektlarining xatti-harakatlaridagi farqlarga urg'u XX asming ikkinchi yarmida paydo bo'lishiga olib keldi. Bu nafaqat G. Simon va uning izdoshlarining cheklangan ratsionalizmining xulq-atvor nazariyalarini, balki ratsionallik dogmasidan to'liq yoki qisman voz kechishdan kelib chiqadigan evolutsion - institutsional xarakterdagi ishlarni ham anglatadi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning xatti-harakati "muntazam" - ildiz otgan xatti-harakatlar qoidalariga bog'liq. Ushbu asl nazariyalarga hurmat ko'rsatib, shuni ta'kidlashni istardimki, oqilona mavzu g'oyasi undan voz kechish uchun bema'ni yemas. Haqiqiy iqtisodiy aktyorlar o'zlarining xatti-harakatlarini optimallashtirish istagi bilan oqilona "birodarlar" ga o'xshaydi. Biroq, agar oqilona subyektlar ortib borayotgan murakkablik bilan kurashsa, unda haqiqiy subyektlar bu muammoni hal qilishga harakat qilishadi. Keling, haqiqiy iste'molchining xatti-harakatlarini batafsil ko'rib chiqaylik Birinchidan, cheklangan hisoblash va tahlil qobiliyatiga ega bo'lgan haqiqiy iste'molchi individual iste'mol tanlovining standart matematik modeli bilan tavsiflangan ratsional avtomat sifatida tanlanmaydi.

Birinchi vazifa-bu iqtisodiyot ko'p mustaqil xos turlarini aks ettirish va subyektiv baholash. Uning eng aniq xususiyati shundagi, har bir vaqtaviy talab qiluvchi daromadlari, ma'lumoti, yashash joyi va boshqa omillarga qarash bir necha yuz orqali va yuz minglab turlar miqdorida bunday tovarlarga e'tibor qaratish uchun qodir. Biroq, u

iqtisodiy tomondan yaratilgan ko'p turdagi tovarlarni eslab qolish mumkin emas va bundan ham ko'proq, ularning foydalanilishini baholash mumkin emas. Ikkinchi vazifa inson haqida insonning umumiy (asosiy) ehtiyojlari uchun mos keladiganga o'xshash mavhumlik iste'mol tovarlari shaklida shakllanadi. Bunday imtiyozlarga misollar o'ziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-quvonch, aloqa, ma'lumot va ma'lumotlar, ma'lumot va boshqalar). Shuni yodda tutish kerakki, haqiqiy iste'molchilar mavhumdagi tovarlar haqida hech qanday ma'lumot yo'q. Ular buni amaliy sabablarga ko'ra bajarishga majbur qilishadi: joriyharajatlarni baholash va kelajakdagi oilaviy byudjetlarni qayta tuzish.

Qayta tuzish jarayonida haqiqiy iste'molchilar iste'mol xarajatlarning kengaytirilgan moddalari bilan ishlaydi, ammo ular ko'plab mavhumdagi tovarlarga o'hshaydi. Aytilganlarning adolatligiga ishonch hosil qilish uchun, biz uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari tarkibini muntazam ravishda kuzatib boradigan iqtisodiy statistikaga murojaat qilamiz. Kundalik hayotida har bir haqiqiy iste'molchi foydalanadigan iste'molchi tovarlarining ikkita tasvirini, ya'ni ularning o'ziga xos va mavhum turlarini taqqoslab, ularning orasidagi farqlar juda katta ekanligini aniqlash qiyin emas. Birinchidan, tovarlarning o'ziga xos turlari juda katta va hech qanday haqiqiy iste'molchi uni to'liq eslab, qadrlay olmaydi. Aksincha, ko'plab mavhum turdagi tovarlar juda cheklangan (xususan, KIPS-dx ma'lumotlariga ko'ra, u faqat 11 ta elementni o'z ichiga oladi) va har qanday qobiliyatli iste'molchi, qoida tariqasida, uning tarkibi haqida to'liq ma'lumotga ega. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari tarkibi KIPS-dx ga muvofiq uy xo'jaliklarining yakka tartibdagi iste'mol tasniflagichi. Qarang: Rossiya statistika yili. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv (uy xo'jaliklari budjetlarini tanlab tekshirish materiallari asosida, jami % da) Ikkinchidan, agar vaqt o'tishi bilan iste'mol tovarlarining o'ziga xos turlari ichida qaytarilmas o'zgarishlar ro'y bersa (ba'zilar ketadi, boshqalari paydo bo'ladi), unda mavhum tovarlar to'plamini "abadiy"

deb atash mumkin: yuqoridagi 11 turdan har biri qadimgi sivilizatsiya davrida, o'rta asrlarda mavjud bo'lgan. Uchinchidan, ular bir-biriga nisbatan turli xil darajalarda harakat qilishadi: birinchisi ikkinchisini dekodlaydi, ikkinchisi birinchisining birlashtirilgan versiyasini anglatadi. Oxirgi farq bizni individual iste'molchi tanlovini iyerarxik ravishda tashkil etilgan protsedura sifatida tushunishga olib keladi. Darhaqiqat, har bir umumiy ehtiyoj muayyan ehtiyojlar turlarida batafsil bayon etilganidek, har bir mavhum yaxshilik ma'lum turdagi tovarlarning ma'lum bir to'plamiga, mavhum tovarlar turlarining yig'indisiga esa tovarlar va xizmatlarning aniq turlarining to'liq to'plamiga mos keladi. Ma'lum bo'lishicha, iste'mol tovarlarining ikkita tasviri haqiqiy iste'molchining ongida bir-biridan mustaqil emas. Ular ma'lum bir ikki darajali tizimni tashkil qiladi, bu yerda iste'molchi tovarlarining birinchi tasviri (o'ziga xos turlar) mikro darajada va makro daraja sifatida tovarlarning ikkinchi tasviri (mavhum turlar). Shu ma'noda, barcha tovarlar (tovarlar) sinflarga bo'linadigan va iyerarxik tuzilmani ifodalovchi iyerarxik tarzda tashkil etilgan tartib sifatida individual iste'molchi tanlovini amalga oshirish imkoniyati haqida gapirish mumkin. U tabiiy fanlarning turli sohalarida hal qilingan tasvirni aniqlash vazifalarida tez-tez uchraydigan "teskari daraxt" topologiyasiga ega.

1-sxema. Iste'mol tovarlari iyerarxiyasi - sxemaning yuqori bloklari iste'mol tovarlarining mavhum turlariga, pastki qismlari yesa o'ziga xosdir. Ushbu ikki daraja o'rtasida oraliq darajalar mavjud. Har bir quyi daraja yuqori darajadagi mavhum tushunchalarni ochib beradi. Albatta, bu sxema to'liq emas, lekin bu holda "iyerarxiya" atamasi bu yerda tabiiy fanlar bilan bir xil ma'noda ishlatilishi muhimdir.

2-sxema. A. Masloug ko'ra ehtiyojlar iyerarxiyasi Avraam Maslou nima uchun turli vaqtlarda odam turli ehtiyojlarni his qilayotganini tushuntirishga harakat qildi. Nima uchun bir kishi o'zini har qanday tashqi tahdidlardan himoya qilish uchun ko'p vaqt sarflaydi, ikkinchisi boshqalarning hurmatiga sazovor bo'lishga intiladi? A.

Malvou buni inson ehtiyojlari tizimi iyerarxik tartibda, uning elementlarining ahamiyat darajasiga qarab qurilganligi bilan izohlaydi. Shaxs birinchi navbatda eng muhim ehtiyojlarni qondirishga harakat qiladi. Agar u muvaffaqiyatga erishsa, qondirilgan ehtiyoj endi g'ayratli bo'lib qoladi va inson keyingi eng muhim narsani to'ldirishga intiladi. Odatda, iqtisodiy fan uchun ehtiyojlarning iyerarxik nazariyasi boshqacha ko'rinadi: Abraam Maslouning motivatsiya nazariyasi (2-sxema). Afzalliklar iste'molchilar har bir tanloviga murojaat qiladigan oldindan belgilangan tartibini shakllantiradi. Masalan, ular ikkita yaxshilik o'rtasida tanlov qilishlari kerak bo'lsa, ular yaxshilikni tartiblash tartibiga moslashtiradi va ular uchun daromadlarining tegishli qismini ajratadi. Muammo yangi yaxshilik paydo bo'lganda paydo bo'ladi. Keyin tartiblash tartibi unga yangi yaxshilikni kiritish uchun o'zgartirilishi kerak.

A. Maslou nazariyasi iste'mol tovarlari turlarini saralash nazariyasi sifatida ko'rib chiqiladi. Bu nazariya, albatta, ilmiy ahamiyatga ega, chunki har bir kishi, albatta, tovarlarni saralash qobiliyatiga ega. Ammo bu shaxsning boshqa qobiliyatiga ta'sir qilmaydi - yaxshilikni iyerarxik tizim shaklida ifodalash, bu yerda tovarlarning o'ziga xos turlari mikro va mavhum makro darajani tashkil qiladi.

Bir tomondan, haqiqiy iste'molchi ikki xil qobiliyatni birlashtiradi: tovarlarni ahamiyatiga qarab tartiblash qobiliyati va iste'mol tovarlarining mikro va makro shakllarida ishlaydigan iyerarxik fikrlash. Ushbu hodisa haqiqiy iste'molchiga o'zlarining ulkan dunyosida harakat qilish va maqbul tanlovni amalga oshirishga imkon beradi deb taxmin qilish mumkin. Ammo, boshqa tomondan, zamonaviy fundamental nazariya hanuzgacha faqat haqiqiy iste'molchining birinchi qobiliyatiga e'tibor beradi va ikkinchisini, ya'ni uning iyerarxik fikrlashini e'tiborsiz qoldiradi va shu bilan uning rivojlanishida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Tabiiy-ilmiy adabiyotlarda murakkab organizmlar evolutsiyasining eng muhim shartlaridan biri bu tashqi ta'sirlarga moslashish vaqtini minimallashtirishga imkon

beradigan o'z faoliyatini blok-iyerarxik tashkil etish degan faraz juda mashhur. Bunday holda, shunga o'xshash ta'sir paydo bo'ladi.

Quyida bir misolni ko'rib chiqamiz:

O'rtacha daromadga ega bo'lgan janob Ivanov 103 iste'mol tovarlarining o'ziga xos turlari haqida ma'lumotga ega (bu ularning haqiqiy sonidan ancha past), ammo vaqtga qadar t bunday tovarlarni muntazam ravishda iste'mol qiladi. t vaqtida suyuq kristallarda yangi avlod televizorini sotib olish orqali ularning tarkibini $m+1$ ga kengaytirish uchun o'z-o'zidan qaror qabul qiladi. Uning narxini daromadlari bilan (shuningdek, to'plangan jamg'armalar bilan) taqqoslab, janob Ivanov kelgusi olti oy ichida iste'mol tovarlarining ayrim m turlari bo'yicha joriy xarajatlarini qisman cheklab qo'ysa, bu istakni amalga oshirish mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Shaxsiy tanlovning klassik vazifasi mavjud. Janob Ivanov, bir tomondan, televizor sotib olish uchun yetarli pulni tejash uchun vaqtincha (olti oy) qisqartirishi kerak bo'lgan aniq turdagi tovarlarni iste'mol qilishni aniqlashi kerak, boshqa tomondan, ushbu turdagi tovarlarni iste'mol qilishni cheklashdan iste'molchilarning ta'sirini (foydaliligini) yo'qotish minimaldir. Nazariy modelda, Janob Ivanov iste'molchi ta'sirining yo'qotilishini minimallashtirish uchun, olti oylik daromad suyuq kristallarda yangi televizor sotib olish uchun zarur bo'lgan ma'lum miqdorga kamaytirilsa, u foyda olish funksiyasini va iste'mol qilinadigan ma'lum turdagi tovarlarni maksimal darajada oshirishi kerak. Agar janob Ivanov individual tanlovning mavjud nazariyasiga qat'iy rioya qilmoqchi bo'lsa va ularning o'ziga xos turlaridan tashkil topgan iste'mol tovarlari to'plamlarining barcha variantlarini qurishga va solishtirishga harakat qilsa, unda u yuz minglab va hatto millionlab bunday variantlarni ajratib olish jismonan mumkin emas. Lekin u buni qilmaydi. U iyerarxik fikrlash qobiliyatidan foydalanadi, ya'ni juda cheklangan mavhum turdagi tovarlarga murojaat qiladi, masalan, KIPSDx ga mos keladigan xarajatlarning 11 ta standartiga va uning ichida variantlarni dastlabki sanab chiqishni amalga oshiradi.

Janob Ivanov uchun bunday variantlar muntazam mashg'ulotdir. Har bir haqiqiy iste'molchi turli sabablarga ko'ra vaqti-vaqti bilan xarajatlarning asosiy moddalariga murojaat qiladi va ularni rekombinatsiya qiladi. Keyin, Janob Ivanov bir necha maqolalar tanlaydi, qaysi xarajatlarini kamaytirish uchun ketadi, va aniqlash, u bu xarajatlarni kamaytirish uchun qanday, har bir maqolada tovarlar o'sha aniq turlarini tanlaydi, iste'mol kamaytirish orqali u maqsadga erishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shunday qilib, misolda iste'molchini tanlash iyerarxik ravishda tashkil etilgan protseduraning norasmiy tavsifi varianti keltirilgan. Aslida, haqiqiy iste'molchi juda ibtidoiy sxemaga muvofiq harakat qilishi mumkin. Xususan, u mavhum turdagi tovarlar darajasiga murojaat qilmasdan, darhol bir yoki ikki yoki maksimal uch turdagi aniq tovarlarga ishora qilishi mumkin, uning iste'moli yangi narsalarni sotib olish uchun qisqartirishga tayyor. Bu holat juda aniq. Gap shundaki, Janob Ivanov vaqt o'tishi bilan t, albatta, iste'mol xarajatlarini rejalashtirish va nazorat qilish bilan shug'ullangan va shuning uchun tegishli tajribani to'plagan. U o'z daromadining iste'mol xarajatlarining barcha asosiy moddalariga qanday sarflanishini va u uchun qanday rekombinatsiyalarga yo'l qo'yilishini osongina aytadi. Xususan, Janob Ivanov allaqachon t-1 vaqtida ma'lum turdagi tovarlarning m-dan tashkil topgan to'plamda, agar kerak bo'lsa, iste'molni kamaytirish mumkinligini bilishi mumkin. Shuning uchun, t vaqtida, suyuq kristallarda televizor sotib olish haqida savol tug'ilganda, u allaqachon hal qilingan muammoni hal qilishga hojat yo'q. Janob Ivanov avtomatik ravishda ishlaydi.

Bob yuzasidan qisqacha xulosa

Iste'molchining iyerarxik fikrlash qobiliyati uning shaxsiy iste'molchiga ahamiyatini oshirish (kamaytirish) tartibida tovarlarni tartiblashtirish qobiliyatining ikkinchi qismida o'z izini qoldiradi. Hozirgacha bu qaramlik iqtisodiy adabiyotlarda muhokama qilinmagan: tartiblash tartibi iyerarxik ravishda tashkil etilgan iste'molchi tanlovidan

tashqarida ko‘rib chiqilgan. Ammo haqiqiy iste‘molchi nazariy jihatdan taqdim etilganidek, unga ma‘lum bo‘lgan barcha turdagi tovarlarni saralamaydi. Reytingga kirishdan oldin, haqiqiy iste‘molchi o‘z ongida o‘ziga xos va mavhum turlardan tashkil topgan tovarlarning iyerarxik tuzilishini shakllantirishi kerak. Keyin u ko‘plab aniq turdagi tovarlarni ma‘lum bir mavhum tovar turiga mos keladigan pastki qismlarga (bloklarga) ajratishi kerak. Shundan keyingina iyerarxik tuzilishning turli darajalarida farq qiladigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tartiblash jarayoni boshlanadi.

Shunday qilib, haqiqiy muammo shundaki, individual tanlovning matematik modellari juda rasmiylashtirilgan va haqiqatga hech qanday aloqasi yo‘q, lekin ular haqiqiy iste‘molchiga nisbatan “tugallanmagan” bo‘lib chiqdi. Ular iyerarxik ravishda tashkil etilgan tanlov tartibining tavsifiga ega emaslar.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Daromad, iste‘mol va jamg‘armalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka izoh bering.
2. Avtonom iste‘mol kategoriyasining mohiyatini tushuntirib bering.
3. Iste‘mol va jamg‘arish grafiklarini izohlang.
4. Iste‘mol va jamg‘armaga o‘rtacha va chegaraviy moyillik ko‘rsatkichlarini izohlab bering.
5. Qaysi mablag‘larni investitsiya tarkibiga kiritamiz?
6. Akselerator modelini tushuntirib bering.
7. Kutilayotgan sof foyda normasi o‘zgarishi qaysi sabablarga ko‘ra ro‘y beradi va u investitsiya hajmiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?

XII BOB. ROBERT LUKASNING “NOMUKAMMAL AXBOROT” MODELİ

12.1. “Lukas paradoksi”, “Uzava-Lukas” modellarning yaratilishi

1970-yillardan beri eng nufuzli iqtisodchilardan biri sifatida tan olingan Lukas makroiqtisodiy model, mikroiqtisodiy modellarning umumlashtirilgan talqiniga asoslangan bo'lishi kerakligini ta'kidlab, avvallari Keynschilik eng ta'sirli bo'lgan makroiqtisodiy nazariya asoslarini shubha ostiga olishi bilan mashhur. U iqtisodiy siyosat ta'rifining "Lukas tanqidi" ni ishlab chiqdi va iqtisodiyotdagi barqaror munosabatlar, masalan, inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi kuzatilgan munosabatlar iqtisodiy siyosatdagi o'zgarishlarga javoban o'zgarishi mumkinligini aytdi. Bu yangi klassik makroiqtisodiyot va yangi keynschilikning rivojlanishiga, shuningdek, makroiqtisodiy nazariyaning mikroiqtisodiy asoslariga o'tishga olib keldi.

Lukas ratsional kutishlarning oqibatlarini o'rganishi bilan mashhur bo'lib, ratsional kutishlar konsepsiyasining asoschisi hamda Yangi maktabning rahbari sifatida e'tirof etilgan. Shuningdek, uning ishida nomukammal ma'lumotlar nazariyasi ishlab chiqilgan, u Lukas orollari modeli deb ham ataladigan nomukammal axborot modelini ishlab chiqdi, uning eng muhim oqibatlaridan biri Lukas agregat ta'minot funksiyasidir. Lukasning ta'minot nazariyasi tizimsiz pul-kredit siyosati odamlarni chalg'itishi mumkin degan taxminga asoslangan edi.

Bundan tashqari, X. Uzavanning 1965 yilgi asari asosida 1988 yilda Lukas tomonidan ishlab chiqilgan Uzava-Lukas modeli hammaga ma'lum. Inson kapitalining to'planishi natijasida iqtisodiy o'sishning endogen modeli.

Rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga nima uchun ko'proq kapital oqib chiqmaydi degan savolni ko'rib chiqishdan iborat "Lukas paradoksi" deb nomlanadi.

Robert Lukas Pol Romer bilan birgalikda Lukas-Rohmer modeli deb nomlanuvchi iqtisodiy o'sishning yangi nazariyasi asoschisidir. Ushbu modelga ko'ra, iqtisodiy o'sishning asosiy omili ilmiy-tadqiqot ishlariga investitsiyalarning o'sishi va inson kapitaliga investitsiyalardir. Romer va Lukas modellarining natijalaridan biri shundaki, inson kapitali resurslari va ilg'or ilm-fanga ega bo'lgan iqtisodiyot, bu afzalliklarga ega bo'lmagan iqtisodiyotga qaraganda uzoq muddatda o'sish imkoniyati ko'proq.

Lukas tanqidi makroiqtisodiyotda iloji boricha tabiiy qonunga yaqin keladi. Uning nazariy asoslilik shubhasiz bo'lsa-da, adabiyotda hayratlanarli darajada empirik yordam mavjud. Bir qator tadqiqotlar Lukas tanqidining ahamiyati amalda cheklanganligini ta'kidlaydi. Xususan, siyosatdagi o'zgarishlar turli tarixiy epizodlar uchun makroiqtisodiy modellarning qoloq ko'rinishlarining barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Biz ushbu maqolada Lukas tanqidining aniq qo'llanilmasligi ishlatilgan ekonometrik testlarning hajmi va kuchi bilan bog'liq muammolar bilan bog'liqligini ta'kidlaymiz. Biz ushbu muammolarni konseptual va Monte-Karlo tahlili yordamida tasvirlash uchun ma'lumotlar ishlab chiqarish jarayoni (DGP) sifatida AQSH iqtisodiyotining oddiy tarkibiy modelidan foydalanamiz. Bizning empirik topilmalarimiz Lukasning tanqidi 1980-yillarning boshlarida AQSH pul-kredit siyosatidagi xatti-harakatlarning o'zgarishi uchun dolzarb ekanligini tasdiqlaydi.

Lukasning (1976) zamonaviy makroiqtisodiy fikrni rivojlantirishdagi ahamiyatini e'tiborsiz qoldirish qiyin. 1970-yillarning o'rtalarida makroiqtisodiyotda ratsional kutishlarning kiritilishi kasb uchun intellektual inqilob va siyosat tahlili uchun qo'llaniladigan keng ko'lamli, orqaga qarashli ekonometrik modellar uchun jiddiy muammo bo'ldi. Lukasning ta'kidlashicha, siyosatdagi o'zgarishlar agentlarning qaror qabul qilish qoidalariga darhol ta'sir qiladi, chunki ular tabiatan kelajakka qaratilgan va yangi siyosat rejimining ta'siriga moslashadi. Ushbu dalilning muhim natijasi shundan iboratki, orqaga qarashli

makroiqtisodiy modellarga asoslangan har qanday siyosatni baholash har doim bunday siyosat o'zgarishlari sodir bo'lganda noto'g'ri bo'ladi. Lukas tanqidining to'g'riligiga oid empirik tadqiqotlar (masalan, Estrella va Fuhrer, 2003, Rudebusch, 2005) uning amalda ahamiyatsiz ekanligini ko'rsatadi. Orqaga ko'rinadigan spetsifikatsiyalarda parametr barqarorligi yoki makroiqtisodiy munosabatlarning qisqartirilgan shakllari uchun testlar, odatda, yaxshi hujjatlashtirilgan siyosat o'zgarishlari mavjud bo'lganda, tizimli barqarorlikni rad eta olmaydi. Ushbu dalillar, siyosat o'zgarishlari, Leeper va Ja (2003) terminologiyasida, xususiy agentlarning xatti-harakatlarini ekonometrist tomonidan aniqlanishi mumkin bo'lgan tarzda o'zgartirmaslik uchun "kamtarona" degan xulosani tasdiqlaydi. Yana bir ma'no shundan iboratki, Rudebusch va Svensson (1999) tomonidan qo'llab-quvvatlangan pul modelining orqaga qarashli modellari.

Empirik jihatdan yaxshi ishlaydi, siyosat tajribalarida foydalanish xavfsiz, tadqiqotlarning Lukas-tanqid ta'sirini aniqlashdagi muvaffaqiyatsizligi Chow sindirish nuqtasi testi va supereksogenlik testi kabi parametr barqarorligi testlaridan foydalanishga bog'liqligini ta'kidlaymiz. Ushbu testlar quyi namunalar bo'yicha qisqartirilgan innovatsiyalarning farqlarining tengligini bilvosita nazarda tutadi. Biroq, bu hech bo'lmaganda Toyodadan beri ma'lum (1974), hatto o'rtacha heteroskedastiklik ham parametr barqarorligining nol qiymatining ahamiyatlilik darajalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu parametr o'zgarmasligini noto'g'ri qabul qilishga olib keladi. Bundan tashqari, Linde (2001) ga o'xshab, biz ham orqaga qarab ko'rinadigan spetsifikatsiyalarning beqarorligini yashirishga moyil bo'lgan kichik namunadagi tarfakashlikning dalillarini topamiz.

Lukas tanqidining markazida siyosat tahlili uchun to'liq aniqlangan, optimallashtirishga asoslangan dinamik stoxastik umumiy muvozanat (DSGE) modellaridan foydalanishga urg'u yotadi. Biz ushbu yondashuvga amal qilamiz va pul-kredit siyosatini tahlil qilishda keng qo'llaniladigan tizimli yangi Keynes modeli doirasida ishlaymiz. Biz

ushbu modelga DGP sifatida qaraymiz, undan Monte-Karlo tahlili uchun simulatsiya qilingan vaqt seriyasini yaratamiz. Bu bizga siyosat o'zgarishi sodir bo'ladigan muhitni nazorat qilish imkonini beradi. Aks holda, siyosatdagi haqiqiy o'zgarishlar va iqtisodiyotning harakatlan-tiruvchi jarayonlaridagi o'zgarishlarni farqlash qiyin bo'lishi mumkin.

Bizning asosiy eksperimentimiz 1980-yillarning oxirida AQSHda sodir bo'lgan pul-kredit siyosatidagi o'zgarishlarni modellashdir. Biz Clarida va boshqalarni kuzatib boramiz. (2000) va Lubik va Schorfheide (2004) 1970-yillarda siyosat inflyatsiyaga juda zaif javob berdi, Volkerning amal qilish siyosati esa inflatsiyaga qarshi yanada agressiv bo'ldi. Bizning modelimiz kontekstida bu shuni anglatadiki, birinchi kichik namunada ratsional kutishlar (RE) muvozanati noaniq edi va keyinroq aniqlanadi. Lubik va Schorfheide (2003) tomonidan ishlab chiqilgan noaniq muvozanatni tavsiflash yondashuviga asoslanib, biz, birinchi navbatda, Federal rezervning pul-kredit siyosati qoidasida kuzatilgan kattalikdagi siyosat o'zgarishi pul-kredit siyosatining tarixiy pasayishini takrorlashi mumkinligini ko'rsatamiz. Bundan tashqari, biz shuni ko'rsatamizki, bunday pasayish rejim o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan kichik namunalar bo'yicha hisoblangan umumiy taklif va yalpi talabning keng qo'llaniladigan orqaga qarashli modelida doimiy qisqartirilgan innovatsion tafovutlar haqidagi taxminni bekor qiladi.

Monte-Karlo simulatsiyalari shuni ko'rsatadiki, xato dispersiya-larining beqarorligi Chow testi va supereksogenlik testining kuchiga jiddiy ta'sir qiladi va bu parametr barqarorligining noto'g'ri nol gipotezasini rad etishning oldini oladi. Hisoblangan orqaga qarashli spetsifikatsiyalardagi heteroskedastiklik hisobga olinsa, biz Lukas tanqidining empirik ahamiyati foydasiga ishonchli dalillarni topamiz. AQSh ma'lumotlariga qo'llash shuni ko'rsatadiki, taxmin qilingan xato atamalarining tafovutining pasayishini nazorat qilish amalda ham muhimdir. Biz shuni ko'rsatamizki, bu kichik namunalar orasidagi teng xatolik farqi (noto'g'ri) taxminiga asoslangan parametr barqarorligi

testlari natijalarini bekor qiladi. Shunday qilib, biz Lukas tanqidi tirik va yaxshi degan xulosaga keldik.

12.2. Nomukammal axborot modelining mohiyati

Nomukammal axborot modeli iqtisodiyotdagi har bir yetkazib beruvchi bitta tovar ishlab chiqaradi va ko'p tovarlarni iste'mol qiladi degan tushuncha ustiga qurilgan. Tovarlar soni juda ko'p bo'lgani uchun yetkazib beruvchilar har doim ham barcha narxlarni kuzata olmaydi. Ular o'zlari ishlab chiqarayotgan mahsulotlarning narxlarini diqqat bilan kuzatib boradilar, lekin o'zlari iste'mol qiladigan barcha tovarlarning narxini esa biroz yuzaki kuzatishadi. Nomukammal ma'lumotlar tufayli ular ba'zan narx darajasidagi o'zgarishlarni nisbiy narxlarning o'zgarishi bilan aralashtirib yuboradilar. Ushbu chalkashlik qancha miqdorda yetkazib berish to'g'risida qaror qabul qilishga ta'sir qiladi va qisqa muddatda narx darajasi ishlab chiqarish hajmiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Misol uchun, bitta yetkazib beruvchi – makkajo'xori yetishtiruvchi fermer oldida turgan qarorni ko'rib chiqamiz. Fermer makkajo'xori sotishdan daromad olgani va bu daromadni mahsulot va xizmatlar sotib olish uchun ishlatganligi sababli, u tanlagan makkajo'xori miqdori boshqa tovar va xizmatlar narxiga nisbatan aynan makkajo'xori narxiga ko'proq bog'liq. Agar makka jo'xorining nisbiy narxi yuqori bo'lsa bu holat, dehqonni qattiq ishlashga va ko'proq makkajo'xori ishlab chiqarishga undaydi, chunki kutilayotgan mukofot katta. Agar makkajo'xorining nisbiy narxi past bo'lsa, u dam olishni afzal ko'radi va kamroq makkajo'xori ishlab chiqaradi.

Afsuski, ishlab chiqarish to'g'risida qaror qabul qilganda, fermer makkajo'xorining nisbiy narxini bilmaydi. Makka jo'xorining ishlab chiqaruvchisi sifatida u makkajo'xori bozorini diqqat bilan kuzatib boradi va har doim makkajo'xorining nominal narxini biladi. Ammo u iqtisodiyotdagi boshqa barcha tovarlarning narxini bilmaydi. Shuning

uchun u makka jo'xorining nisbiy narxini makkajo'xorining nominal narxidan va uning umumiy narx darajasini kutishidan foydalangan holda baholashi kerak.

Iqtisodiyotdagi barcha narxlar, jumladan makka jo'xori narxi oshsa, fermer qanday javob berishini ko'rib chiqing. Vaziyatlardan biri shundaki, u narxlarning bunday o'zgarishini kutgan. U makka jo'xori narxining oshishini kuzatganda, uning nisbiy bahosi o'zgarishsiz qoladi. U ko'proq ishlamaydi.

Boshqa bir vaziyat shundaki, fermer narx darajasining oshishini (yoki bunchalik oshishini) kutmagan edi. U makka jo'xorining narxining oshishini kuzatganida, u boshqa narxlar ko'tarilganmi (bu holda makkajo'xorining nisbiy narxi o'zgarmagan) yoki faqat makkajo'xorining narxi ko'tarilganmi (bu holda uning nisbiy narxi yuqoriroq) ekanligiga ishonch hosil qilmaydi.). Mantiqiy xulosa shuki, har birining ba'zilar sodir bo'lgan. Boshqacha aytganda, fermer makka jo'xorining nominal narxining o'sishidan uning nisbiy narxi biroz oshgani haqida xulosa qiladi. U ko'proq ishlaydi va ko'proq ishlab chiqaradi.

Bizning makka jo'xori dehqonimiz kam sonli noyob ishlab chiqaruvchilardan emas. Narxlar darajasi kutilmaganda ko'tarilganda, iqtisodiyotdagi barcha yetkazib beruvchilar o'zlari ishlab chiqaradigan tovarlar narxining oshishini kuzatadilar. Ularning barchasi o'zlari ishlab chiqaradigan tovarlarning nisbiy narxi ko'tarilgan deb noto'g'ri xulosaga kelishadi. Ular ko'proq mehnat qilishadi va ko'proq ishlab chiqarishadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, nomukammal axborot modeli shuni ko'rsatadiki, agar haqiqiy narxlar kutilgan narxlardan oshib ketganda, yetkazib beruvchilar o'z mahsulotlarini oshiradilar. Model tanish shaklga ega bo'lgan umumiy taklif egri chizig'i bilan tavsiflanadi.

Narxlar darajasi kutilgan narx darajasidan chetga chiqqanda mahsulot o'zining tabiiy darajasidan chetga chiqadi. Yuqorida tasvirlangan nomukammal axborot modeli 1970-yillarda Nobel

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYL»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko'chasi, 7-uy.